

ŠTÚDIE

FORMOVANIE OSÍDLENIA DREVORUBAČSKÝCH A UHLIARSKÝCH OSÁD NA ÚZEMÍ MESTA BANSKÁ BYSTRICA

OTO TOMEČEK

TOMEČEK, Oto. Formation of the timber and charcoal producing settlements in the territory of the town of Banská Bystrica. *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 195-222, Bratislava.

The study is concerned with the problem of the origin of the timber and charcoal producing settlements in the historic territory of the town of Banská Bystrica. The introduction outlines the origin of the mining and metal producing settlements, with the existence of which timber and charcoal production was connected. The specialized timber and charcoal settlements were younger. The oldest developed from originally metal producing settlements. The origin of the first settlements inhabited exclusively by timber and charcoal producers falls in the 17th century. The study traces the whole process of development of this specific type of settlement from their origin to the mid 19th century.

Mining. Metal production. Timber producers. Charcoal producers. Settlements.

Proces osídlenia horských a podhorských oblastí Slovenska, ktorý sa začal už v stredoveku predovšetkým v súvislosti s baníckym prospektorstvom a valašskou kolonizáciou, sa zavŕšil až v priebehu novoveku. Bolo to hlavne zásluhou pokračujúcej valašskej kolonizácie, nastupujúcej kopaničiarskej kolonizácie, ako aj zásluhou vzniku priemyselných (baníckych, hutníckych, drevorubačských a uhliarskych) osád.¹ Na strednom Slovensku v obvode Banskobystrickej banskej komory sa v priebehu raného novoveku začalo utvárať takéto špecifické osídlenie, pozostávajúce z osád drevorubačov a uhliarov, východne od Brezna (tzv. Biele handle), v povodí Čierneho Hrona (tzv. Čierne handle) a napokon aj na území mesta Banská Bystrica.² Predkladaná štúdia si kladie za cieľ osvetliť počiatky osídlenia posledne zmieneného regiónu.

Rozhodujúcim faktorom v procese osídľovania horských častí historického bansko-bystrického chotára bol rozvoj baníctva a hutníctva. Oblasť Starohorských vrchov bola s týmto cieľom osídlená už v praveku.³ Výrazná premena krajiny antropogénnou mon-

-
- 1 Išlo tu o menšie vidiecke sídla založené a pôvodne obývané hlavne obyvateľstvom s jedným konkrétnym profesijným zameraním. V neskoršom období sa zvyčajne menila profesijná štruktúra obyvateľstva týchto sídel, ktoré tak strácajú tento svoj pôvodný charakter.
 - 2 Biele a Čierne handle boli pôvodne obývané drevorubačmi. Na rozdiel od nich na území mesta Banská Bystrica možno od počiatku hovoriť o zmiešaných sídlach drevorubačov a uhliarov, teda skôr drevorubačko-uhliarskych sídlach.
 - 3 TOČÍK, Anton - BUBLOVÁ, Helena. Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku. In *Študijné zvesti AU SAV 21*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1985, s. 47-135.

tánnou činnosťou v neskoršom období stredoveku a novoveku však nedovoľuje objasniť či možno v oblasti hovoriť o kontinuite ťažby od praveku až do stredoveku. V každom prípade opätovný rozmach baníctva a s ním súvisiaceho osídľovacieho procesu v Starohorských vrchoch nastal v 13. a 14. storočí a súvisel s príchodom nemeckých hostí.

* * *

Prvou skutočne hodnovernou písomnou zmienkou, ktorá spomína existenciu tuncnajších baní, je donácia Bela IV. pre banskobystrického richtára Ondreja z roku 1263.⁴ V nej sa spomína, že donáciu kráľ udeľuje za Ondrejove zásluhy pri osídľovaní mesta a budovaní baní na striebro. V metácii darovaného územia sa navyše spomína, že jedna jeho hranica sa tiahne od vtoku potoka *Celnice* (Selčiansky, resp. Nemčiansky potok) do Hrona, až po jeho prameň a veľkú skalu pri bani (*ad magnum lapidem, qui est circa montanam*).⁵

Podľa tohto popisu sa zdá, že by mohlo ísť o bane v špaňodolinskej oblasti.⁶ Vzhľadom na ich vzdialenosť od mesta (vzdušnou čiarou 8 km) tu musíme v takom prípade predpokladať aj existenciu osady baníkov, predchodkyne neskoršej **Španej Doliny**. Tá je ako existujúca osada však doložená až podstatne neskôr. Pod svojím nemeckým názvom *Herren Grundt* sa spomína v inventári mediarskeho podniku v Banskej Bystrici v roku 1526.⁷ Pod svojím slovenským názvom v tvare *Spanyedolina* dokonca až ku koncu 16. storočia.⁸

Už podľa názvu je zrejmé, že ešte staršou banskou lokalitou ako Špania Dolina sú **Staré Hory**. Medzi prvými, kto na to upozornil, bol už známy polyhistor slovenského pôvodu Matej Bel so slovami „*fodinarum antiquissima, quod nominis ratio innuit*“.⁹ Naposledy tak urobil historik banskobystrického baníctva Marián Skladaný s tým, že „staré hory“ musia určite znamenať „staré bane“.¹⁰ Keďže aj tu musela pri baniach existovať osada, kde žili baníci, zostáva nám len dodať, že nielen staré hory = staré bane, ale zároveň aj staré bane = stará banícka osada. Podobne ako v prípade Španej Doliny však

4 Inzert v konfirmácii Štefana V. z roku 1272. MATULAY, Ctibor (ed.). *Mesto Banská Bystrica : Katalóg administratívnych a súdnych písomností I., II. (1020) 1255 – 1536*. Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, s. 16, č. 8 a s. 17, č. 11.

5 Takto to interpretoval archívár Ctibor Matulay. MATULAY, ref. 4, s. 16-17, č. 8.

6 Tento výklad najnovšie spochybňuje Zuzana Chladná. Podľa nej v donácii spomínaná *montana* neoznačuje bane, lebo tento význam nadobudlo slovo *montanus* až neskôr, ale len hornatú, resp. horskú krajinu. Preklad uvedenej časti metácie by tak mal znieť, že „*hranica vedie k veľkej skale, ktorá je pri hornatej krajine*“ (teda pri horách). Pozri: CHLADNÁ, Zuzana. Počiatky banskobystrického baníctva – východiská vzniku baníckej obce Špania Dolina. In *Týždeň vedy*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 114.

7 RATKOŠ, Peter (ed.). *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526)*. Bratislava : SAV, 1957, s. 269.

8 V listine z roku 1584 sa spomína istý Filip Sielnický (Zelniczky) ako *cultor regiarum fodinarum in valle Domini alias Spanyedolina*. – TAGÁNYI, Károly (ed.). *Magyar érdészeti oklevéltár I*. Budapest : Pátria, 1896, s. 237, č. 169.

9 BEL, Matthiae. *Notitia Hungariae novae historico geographica. Tomus secundus*. Viennae : Typis Johannis Petri von Ghelen, 1736, s. 460.

10 SKLADANÝ, Marián. Špaňodolinská meď v stredoveku a ranom novoveku. In *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum; Špania Dolina : Obec Špania Dolina, 2005, s. 31.

aj v prípade Starých Hôr pochádza najstaršia písomná zmienka z podstatne mladšieho obdobia, keď sa spomína až v roku 1517 pod názvom *Antiquam Montem*.¹¹

V druhej polovici 13. storočia existovali bane založené richtárom Ondrejom,¹² vzhľadom na jeho veľké zásluhy o rozvoj tunajšieho baníctva, pravdepodobne aj v doline, ktorá ešte v 14. storočí niesla jeho meno. Roku 1388 sa spomína táto dolina pod názvom *raychen Andres Grunt* ako nejaký obstavený majetok aj spolu s akousi hutou a priľahlým pozemkom a lúkou.¹³ Pri týchto baniach neďaleko Starých Hôr bola určite takisto pôvodná osada, predchodkyňa neskoršej **Richtárovej** (v prameňoch označovaná názvami *Richtergrund*, *Alterae Partis*, *Altera Pars seu Druha Strana*).

Poslednou osadou existujúcou už v stredoveku, ktorá vznikla pri baniach, boli **Piesky**. Prvýkrát sú bane na Pieskoch doložené roku 1458 pod názvom *Santperg* či *Sandtperg*.¹⁴ Opätovne potom v inventári Banskobystrického mediarskeho podniku z roku 1526 ako *fodinis et montanis Sant Perig*.¹⁵ Aj v tomto prípade išlo o osadu, ktorú obývali hlavne baníci.

Do konca stredoveku existovali v banskobystrickom banskom revíri aj osady, ktoré vznikli pri hutách. V čase povrchovej ťažby rúd sa zhutňovalo len v jednoduchých zemných peciach. Tie sa po vyťažení rudy zrušili a nahradili ich nové na mieste, na ktoré sa presunula ťažba. Po zavedení hlbinej ťažby bolo potrebné zaviesť aj nový technologický spôsob, ktorý by umožnil zhutňovanie rúd vydolovaných z hlbších partií pod povrchom zeme. Tak vznikli huty, ktoré boli lokalizované v blízkosti štôlní, teda priamo alebo v blízkosti sídel baníkov. Až problémy s drevom spôsobili, že huty sa začali stavať aj ďalej od baní predovšetkým tam, kde boli vhodné lesy na výrobu dreveného uhlia používaného ako palivo v hutách. Dôležitým aspektom umiestnenia huty však bol aj vodný zdroj a dobrý prístup. Takto sa pre postavenie hút hľadali predovšetkým miesta v dolinách, najčastejšie na sútoku potokov.

Za týchto okolností vznikli v 15. storočí ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494 – 1525) šmelcovacie (taviace) huty v Banskej Bystrici a na okolí (Baláže, Harmanec, Jelenec, Staré Hory a Revúca).¹⁶ Popri nich existovala v Banskej Bystrici na potoku Bystrica aj šplajsovacia (rafinačná) huta, ktorú postavil banskobystrický ťažiar Ján Kolman za peniaze Jána Turza.¹⁷

Obdobím vrcholného rozmachu banskobystrického baníctva bola éra Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. V tom čase k spomenutým starým šmelcovacím hutám pribudli nové. Moderné šmelcovacie huty vybudovala spoločnosť v Harmanci a na Sta-

11 RATKOŠ, ref. 7, s. 199; takisto MATULAY, ref. 4, s. 146, č. 450.

12 Richtár Ondrej zastával pravdepodobne funkciu doživotného richtára v Banskej Bystrici, pretože sa ako tunajší richtár spomína vo viacerých rokoch, naposledy roku 1287, pričom zomrel zrejme až krátko po roku 1293. Bližšie pozri: RÁBIK, Vladimír. Banskobystrický richtár Ondrej a jeho potomstvo – zemanía zo Sásovej. In *Genealogicko-heraldický hlas*, 2000, roč. 10, č. 2, s. 4-6.

13 MATULAY, ref. 4, s. 33, č. 60.

14 MATULAY, ref. 4, s. 76, č. 235.

15 RATKOŠ, ref. 7, s. 270.

16 VLACHOVIČ, Jozef. *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava : SAV, 1964, s. 35.

17 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 36.

rých Horách.¹⁸ Nové šplajsovacie (refinačné) huty vyrástli v Moštenici (tzv. Poľská huta) a v Tajove.¹⁹ Jedinú scedzovacu huta, v ktorej sa scedzovalo striebro, postavila spoločnosť takisto v Moštenici (tzv. Nemecká huta).²⁰ Šplajsovaciu huta v Banskej Bystrici napokon spoločnosť zrušila a na jej mieste vystavala medený hámor pre finálne spracovanie medi.²¹

Pri všetkých hutách, ktoré vznikli v tomto období v okolí Banskej Bystrice, sa vytvorili osady obývané hutníkmi, ale aj drevorubačmi a uhliarmi. Existencia hút bola hlavným lokalizačným činiteľom vzniku osád Baláže, Moštenica, ako aj Revúca (dnešná Vyšná Revúca), ktoré ležali mimo vlastného chotára Banskej Bystrice.

Na území mesta vznikli spolu s hutami minimálne 3 nové osady. Na starej, najneskôr už v priebehu 15. storočia existujúcej, ceste z Banskej Bystrice do Turca vznikol Harmanec (dnešný Dolný Harmanec). Na jednej zo starých ciest do Liptova Jelenec (dnešný Dolný Jelenec) a na ceste z Banskej Bystrice do Kremnice Tajov. Prvé dve z nich sa neskôr z hutníckych osád zmenili na špecializované drevorubačské a uhliarske osady. S existenciou tajovskej huty zase súvisí vznik uhliarskej osady Kordíky.

Počiatky neskoršej drevorubačsko-uhliarskej osady **Harmanec** môžeme celkom určite spájať s existenciou tunajšej huty a pôvodnej hutníckej osady. Podľa mladších historických záznamov zo 16. storočia fungovala tunajšia šmelcovacia huta ešte pred začiatkom podnikania Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494/1495), keď sa tu banskému podnikaniu a následnému hutníckemu spracovaniu venovali ťažiar Tanner, Martin Pressler,²² Juraj Sturzer,²³ Michal Königsberger,²⁴ Platt²⁵ a Peterman²⁶. Po činnosti týchto ťažiarov zostali pri hute v Harmanci troskové odvaly, o ktorých ďalšie využitie sa neskôr počas fuggerovskej správy mediarskeho podniku sporilo mesto s jeho vedením. Práve pri obhajobe práv mesta spracúvať tieto odvaly uviedol mená týchto banskobystrických ťažiarov kremnický komorský gróf Ján Dúbravický.²⁷

18 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 35.

19 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 36.

20 SKLADANÝ, Marián. Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XLI*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1995, s. 109.

21 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 38.

22 Emil Jurkovich ho uvádza s priezviskom *Breszler*. NAGY, Imrich (ed.). *Pribehy z minulosti Banskej Bystrice : Výber z tvorby Emila Jurkovicha*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 1997, s. 176; Jozef Vlachovič zase *Gessler*. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 52.

23 Roku 1481 bol členom banskobystrickej mestskej rady. Roku 1482, ale aj v rokoch 1490 a 1493 bol richtárom mesta. Pred rokom 1494 bol správcom najväčšieho banskobystrického banského podniku patriaceho Jánovi Korvínovi, ktorý si 20. 9. 1494 prenajal Ján Turzo.

24 Prvýkrát sa jeho meno spája s Banskou Bystricou roku 1481, keď už pôsobil ako jeden z členov tunajšej mestskej rady. Roku 1489 pôsobí vo funkcii richtára mesta. Zomiera roku 1505.

25 Peter Ratkoš uvádza meno Georg Platt. RATKOŠ, Peter. Predpoklady vzniku thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti roku 1495. In *Československý časopis historický*, 1966, roč. XIV, č. 5, s. 763. V dejinách Banskej Bystrice je však skôr známy Mikuláš Platt, ktorý bol už roku 1459 členom jej mestskej rady a roku 1470 jej richtárom.

26 Roku 1503 bol členom mestskej rady a roku 1507 richtárom Banskej Bystrice.

27 Bližšie pozri: NAGY, ref. 22, s. 176; takisto VLACHOVIČ, ref. 16, s. 52. Naposledy sa problému venoval: GRAUS, Igor. Zápas Banskej Bystrice s thurzovsko-fuggerovským mediarskym podnikom o banské a troskové odvaly. In *Historický časopis*, 2005, roč. 53, č. 2, s. 247.

Ak naozaj existovali odvaly, ktoré vznikli činnosťou banskobystrických ťažiarov ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, musíme tu logicky predpokladať dlhodobejšie spracúvanie rudy. Nemožno teda tvrdiť, že huta začala pracovať len niekedy tesne pred vznikom spoločnosti.

V čase, keď fuggerovskí faktori rokovali o podmienkach definitívneho odchodu Fuggerovcov z Banskej Bystrice a prepustení podniku pod štátnu správu, niekedy v rokoch 1546 – 1548, sa operovalo aj s tzv. Hampo – inventárom. Podľa neho mal pôvodnú harmaneckú hutu aj spolu s nejakou „čiernou hutou“, ku ktorej sa ešte vrátíme neskôr, postaviť práve Ján Ernst zvaný tiež Hampo.²⁸ Peter Ratkoš stotožnil Hampa s kráľovským pokladníkom Mateja Korvína Jánom Ernstom. Na základe toho potom predpokladal, že k postaveniu huty v Harmanci muselo dôjsť pred rokom 1473.²⁹ Určite to však nemohlo byť skôr ako v roku 1466, keď získal kúpou viacero majetkov vrátane baní v Banskej Bystrici a okolí, resp. v roku 1470, keď bol do týchto majetkov uvedený Budínskou kapitulou.³⁰

V skutočnosti bol však Ján Ernst nazývaný Hampo synom kráľovského pokladníka Jána Ernsta a bratom päťkostolského biskupa Žigmunda Ernsta. Obaja synovia Jána Ernsta sa zmocnili medzičasom už korvínovského majetku až koncom roku 1494.³¹ Ak chcel teda skutočný Hampo vybudovať v Harmanci hutu ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, mal na to len veľmi málo času.³² Aj keby to stihol, huta by sotva stihla vyprodukovať toľko troskových odvalov, o ktorých spracovanie neskôr vypukol taký veľký spor.

Marián Skladaný si preto myslí, že tu mohlo dôjsť k zámene, pričom za staviteľa huty považuje skôr správcu korvínovského majetku Juraja Sturzera.³³ Toto meno napokon uviedol medzi ťažiarimi využívajúcimi harmaneckú hutu aj komorský gróf Dúbravický počas sporu o spracovanie odvalov. Ak bol jeho zoznam ťažiarov správny a jednotlivé mená zoradil aj chronologicky, tak staviteľom huty skôr mohol byť bližšie neznámy ťažiar Tanner.

Zo všetkého uvedeného vyplýva, že vzhľadom na torzovitosť pramenného písomného materiálu musíme konštatovať našu neschopnosť presnejšie určiť staviteľa, ako aj dobu postavenia huty v Harmanci. Predbežne by sme však mohli dobu jej vzniku len veľmi široko vymedziť rokmi 1466 – 1495.

Považujeme za potrebné vrátiť sa ešte k vyššie spomenutej a zatiaľ bližšie nelokalizovanej tzv. čiernej hute, ktorá mala byť vystavaná spolu s harmaneckou hutou. Turzovsko-fuggerovská spoločnosť vybuďovala v Harmanci pravdepodobne úplne novú hutu,

28 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 66.

29 RATKOŠ, ref. 25, s. 759.

30 JURKOVICH, Emil. *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : Pribicer, 2005, s. 127; takisto SKLADANÝ, Marián. Prvé thurzovsko-fuggerovské zmluvy o spoločnom mediarskom podniku. In *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č. 2, s. 220.

31 Bolo to 1. 12. 1494. SKLADANÝ, ref. 30, s. 222.

32 Už 26. 12. 1494 prenajal biskup Žigmund Ernst navrátený majetok od Jána Korvína Turzovcom. Hampo sa k tejto dohode pripojil 5. 2. 1495. SKLADANÝ, ref. 30, s. 225.

33 SKLADANÝ, Marián. Thurzovsko-fuggerovský mediarsky podnik v Banskej Bystrici a jeho európsky význam. In *Päťsté výročie thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : UMB, 1995, s. 28.

ktorá s tou starou nemala nič spoločné. Išlo o tú hutu, ktorá sa spomína v inventári Banskobystrického mediarskeho podniku z roku 1526 pod názvom *hutta vocate Hermantz*s, resp. *hutten Hermantz*s, pre ktorú pracovali uhliari Schramko a akýsi Ondrej.³⁴ Starú harmaneckú hutu sa pritom rozhodla spoločnosť nepoužívať. Len takto si možno vysvetliť informáciu o snahách banskobystrických mešťanov rekonštruovať opustené huty v Dolnom a Hornom Harmanci, ktorú priniesol Emil Jurkovich. Malo sa tak stať niekedy po roku 1536, keď sa mesto rozhodlo obnoviť svoje aktivity v baníctve a začalo budovať na ceste do Španej Doliny novú banskú štôľňu (*Erbstolle*). Navyše to bolo tiež v čase, keď mesto nevyhnutne potrebovalo hutu na ďalšie spracovanie banských a troskových odvalov, ktorých zužitkovanie mu povolil roku 1539 komorský gróf Dúbravický.³⁵ Keďže tu už narazilo mesto na odpor fугgerovskej správy podniku, nemožno predpokladať, že by im ten umožnil využívať na tieto ciele vlastné hutné objekty.

* * *

Tu sa práve dostávame k starej „čiernej hute“, ktorou by mohla byť práve Jurkovichom spomínaná spustnutá huta v Hornom Harmanci. Práve tu totiž ústi do potoka Harmanec jeho pravostranný prítok Čierny potok. Nejde tu pritom o žiadny novotvar hydronyma, ale historické pomenovanie toku, ktoré nachádzame aj na najstaršej zachovanej katastrálnej mape pod názvom *Cerny Bach*.³⁶ Tento názov by mohol súvisieť s uhliarstvom v oblasti, ale rovnako tak nám môže evokovať aj hutnícku prácu. Ak bola huta pomenovaná ako „čierna“, súviselo to určite s jej technológiou. Išlo o šmelcováciu (taviacu) hutu produkujúcu surovú (čiernu) meď. Od pomenovania huty potom mohla získať pomenovanie dolina a potok, vzhľadom na polohu huty umiestnenej pri jeho vyústení.

Druhá Jurkovichom spomenutá spustnutá huta ležala poniže tejto, v Dolnom Harmanci. Bola to však pravdepodobne v poradí druhá huta v tomto sídle, pretože tu pracovala v tejto dobe už dlhší čas spomínaná moderná podniková huta. Spolu tu teda môžeme hovoriť o 3 hutách, z ktorých dve možno lokalizovať do **Dolného Harmanca** a jednu do **Horného Harmanca**.

Výsledok snáh banskobystrických mešťanov o sprevádzkovanie spustnutých hút nepoznáme. Keďže však medzi povolením ťažby a spracovania banských a troskových odvalov (október 1539) a následne jeho zakázaním (február 1541) prešlo takmer jeden a pol roka,³⁷ môžeme predpokladať, že rekonštrukciu minimálne jednej tejto huty mohlo mesto aj naozaj realizovať.

Po odchode Fuggerovcov z Banskej Bystrice sa nová harmanecká huta vystavaná Turzovsko-fuggerovskou spoločnosťou dostala do rúk eráru. Po dostavbe tzv. Novej huty v Banskej Bystrici sa napokon štát huty vzdal a tá prešla 1. apríla 1564 do prenájmu súkromným ťažiarom.³⁸ Od roku 1568 hutu využívali napríklad Valentín Prensl a Andrej

34 RATKOŠ, ref. 7, s. 271 a 290.

35 JURKOVICH, ref. 30, s. 150.

36 Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave, katastrálna mapa obce Dolný Harmanec z roku 1859.

37 GRAUS, ref. 27, s. 247-248.

38 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 102.

Mosslehner.³⁹ V 70. a 80. rokoch 16. storočia v nej pracoval banskobystriický ťažiar Demian. Po roku 1585 ho vystriedal Laurent Sixt.

Ešte predtým, ako sa začali angažovať súkromní ťažiari v Dolnom Harmanci, došlo aj k opätovnému sprevádzkovaniu huty v Hornom Harmanci. Je však celkom možné, že huta s menšími prestávkami pracovala už od prvej polovice 16. storočia, keď si tunajšiu spustenú hutu predsavzalo sprevádzkovať mesto Banská Bystrica. Je to zrejmé zo správy z obhliadky tunajších lesov konanej roku 1563, ktorá bola neskôr zaradená do Maximiliánovho lesného poriadku. V nej sa spomína huta v Malom Harmanci (*schmelztzütten im Khlain Hormants, minori Hörmantz*), ktorá v tom čase pracovala pre Sebastiána Priwitzera.⁴⁰ Pod lokalitou Malý Harmanec tu musíme rozumieť s najväčšou pravdepodobnosťou práve Horný Harmanec.

Táto huta pracovala ešte aj v roku 1604. Vtedy bol štátny mediarsky podnik nútený dočasne prevziať spracúvanie trosky vo Veľkom Harmanci (Dolný Harmanec), lebo súkromní ťažiari pracujúci na Starých Horách, Balážoch a Malom Harmanci (Horný Harmanec) žiadali zvýšenie ceny za kamienok.⁴¹ Keďže kamienok alebo tiež liach je hutný medziprodukt získaný tavením rudy, niet pochyb, že vo všetkých menovaných lokalitách sa hovorí o hutných objektoch. Máme tu tak jasne potvrdenú existenciu dvoch súbežne pracujúcich hút v Dolnom aj Hornom Harmanci. V prípade huty v Hornom Harmanci však v tomto prípade ide zároveň o poslednú známu zmienku o jej existencii.

Aj pôvod drevorubačskej a uhliarskej osady **Jelenec** treba dávať do súvislosti s existenciou pôvodnej stredovekej osady pri tunajšej hute. Prvá hodnoverná zmienka o jej existencii sa nachádza v treť. niekoľkokrát spomenutom inventári Banskobystrického mediarskeho podniku, ktorý bol vyhotovený na základe jeho obhliadky vykonanej 22. – 23. apríla 1526 pri príležitosti prevzatia podniku Fuggerovcami od kráľovských komisárov Bernarda Beheima a Petra Bornemisu.⁴² Popri hutných prevádzkach v Balážoch, Moštenici, Revúcej, Harmanci a Tajove sa tu ako súčasť podniku uviedla aj huta v Jelenci (*hutta Hyrßen Grundt, hutten Hyrschengrund*).⁴³

Keď roku 1546 vypršal Fuggerovcom nájom v mediarskom podniku a začali komplikované rokovania o odovzdaní podniku štátu, ten požadoval odstúpenie všetkých hút používaných spoločnosťou ako náhradu za zrušené huty, ktoré tu existovali ešte pred vznikom spoločnosti. Pri svojej obrane fuggerovskí faktori vyhlásili okrem iného aj to, že huta v Jelenci bola síce postavená Michalom Königsbergerom, ale za peniaze Jána Turza.⁴⁴ Z tohto dôvodu za ňu nemožno požadovať adekvátnu náhradu.

39 Potvrďuje to nedatovaný odpis zmluvy. Štátny ústredný banký archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA BŠ), fond Banská komora v Banskej Bystrici (ďalej f. BKB), Inv. č. 693 – sine.

40 Ján Madlen, ktorý tento poriadok prekladal, úplne vynechal tú časť textu, kde sa hovorí o tejto hute. V pôvodnom nemeckom, ako aj latinskom texte Maximiliánovho lesného poriadku však túto zmienku nachádzame. TAGÁNYI, ref. 8, s. 96-168.

41 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 167, pozn. 215.

42 Zachovali sa len odpisy pôvodného inventáru. Ich hodnovernosť však dokladá svedectvo banskobystrickej mestskej rady o inventarizovaných objektoch podniku z 22. 6. 1526. MATULAY, ref. 4, s. 228, č. 684.

43 RATKOŠ, ref. 7, s. 271.

44 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 66.

Z tohto konštatovania je jasné, že v tomto čase už huta nebola v prevádzke a musela teda byť spoločnosťou zrušená niekedy počas fúggerovského nájmu podniku medzi rokmi 1526 – 1546. Navyše sa však dozvedáme aj dôležité informácie o okolnostiach jej vzniku.

Staviteľ huty Michal Königsberger sa v dejinách Banskej Bystrice prvýkrát objavuje v roku 1481, keď sa spomína ako mestský prísažný. V tomto čase už musel byť dlhšiu dobu váženým banskobystrickým mešťanom. Jeho zvolenie do významnej funkcie mestskej samosprávy by inak bolo nepredstaviteľné.

Ján Turzo, za ktorého peniaze mal Königsberger hutu vystať, mohol mať vážnejší záujem finančne vstúpiť a získať postavenie v banskobystrickom baníctve až po roku 1474, keď objavil vo svojej hute v Mogile pri Krakove spôsob, ako pripraviť tunajšiu čiernu meď bohatú na striebro na proces scedzovania.⁴⁵ Roku 1475 sa o to aj naozaj pokúsil, keď uzavrel zmluvu so 7 stredoslovenskými banskými mestami o stavbe vodočerpacích a ťažných banských mechanizmov, v ktorej sa zaviazal riešiť zaplavovanie baní spodnými vodami. Tento jeho pokus skončil neúspešne pre zlyhanie staviteľa banských strojov majstra Petra z Gdaňska.⁴⁶ Z tohto dôvodu musel teda hľadať iný spôsob, ako sa dopracovať k banskobystrickej čiernej medí. Týmto spôsobom, ako dnes už vieme, bola jeho finančná podpora banskobystrických ťažiarov vrátane podielu na výstavbe jelenskej huty.

Zo zmluvy uzavretej roku 1493 medzi Turzom a banskobystrickými ťažiarimi Benediktom Gloktnitzerom a Michalom Königsbergerom, ktorá sa týkala banského podniku na Pieskoch vyplýva, že obaja ťažiari udržiavali svoj podnik v prevádzke dlhší čas práve zásluhou Turzových peňazí. Jeho výraznú angažovanosť v banskobystrickom baníctve a finančnú podporu spomínaných ťažiarov, tak možno datovať minimálne už od konca 80. rokov 15. storočia.⁴⁷ Z uvedených faktov vyplýva, že Michal Königsberger mohol postaviť čiernu hutu v Jelenci jedine niekedy medzi rokmi 1475 – 1495, najpravdepodobnejšie však na konci 80., resp. na začiatku 90. rokov 15. storočia.

* * *

Vznik tajovskej huty je v porovnaní s hutami v Harmanci a Jelenci možné určiť relatívne presne do roku 1500, pretože sa prvýkrát objavuje vo výúčtovaniach spoločnosti od 1. septembra 1500 do 31. mája 1504.⁴⁸ Pri tejto hute sa postupne vytvorila osada **Tajov** (1516 – *Tayowa*, 1526 – *Teyba*, *Theya*, *Deyba*), ktorú možno považovať za posledné sídlo vzniknuté na území banskobystrického chotára ešte v období stredoveku. Vznik

45 Turzo robil v Mogile pokusy s banskobystrickou meďou už od roku 1469. Na technologicky zložitý princíp jej prípravy pre ďalší proces scedzovania však prišiel až okolo roku 1474. Bližšie k tomu v štúdiu: SKLADANÝ, Marián. Ján Thurzo v Mogile (1469 – 1496). In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XXIV – XXV*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1973 – 1974, s. 203-222.

46 SKLADANÝ, ref. 33, s. 24.

47 SKLADANÝ, ref. 33, s. 28. Takisto: SKLADANÝ, Marián. Slovensko-poľské hospodárske vzťahy v 15. – 16. storočí. In *Historické štúdie 41*. Bratislava : Veda, 2000, s. 76.

48 SKLADANÝ, Marián. Európsky význam banskobystrického mediárstva v 15. storočí. In *Historický časopis*, 1983, roč. 31, č. 3, s. 369.

ďalších, predovšetkým drevorubačských a uhliarskych sídel v horských oblastiach chotára patrí už do obdobia raného novoveku.

Medzi prvé písomnosti, ktoré podrobnejšie zaznamenávajú pomery v horských častiach banskobystrického chotára, patrí dokument popisujúci hranice Ľupčianskeho hradného panstva, ktorý vznikol v 40. rokoch 16. storočia a dnes je uložený v Maďarskom krajinskom archíve.⁴⁹ Z množstva geografických bodov, pomocou ktorých bola hranica vymedzená sa viaceré viažuce sa priamo na zalesnené a v tom čase ešte len veľmi riedko osídlené oblasti mestského teritória. Z textu listiny však nie je vždy celkom jasné, či sa tu hovorí o osadách, alebo len o rôznych geografických krajinných prvkoch – potokoch, dolinách, lesoch, lúkach a pasienkoch.

Zreteľne môžeme dešifrovať zmienky o hutách v Revúcej (*Rebucze*), Balážoch (*Lipscher Saijffen*), Tajove (*Teyowa*) a Moštenici (*Moschenicz*). Dokument spomína aj Jelenec (*Jelenicz*), ale už len v súvislosti s nejakým jazerom ležiacim povýše neho. Zdá sa teda, že huta už nebola v tom čase v prevádzke a spomenuté jazero mohlo byť pozostatkom po umelej nádrži, v ktorej sa zadržiavala voda využívaná pri hutníckej prevádzke.⁵⁰

V texte dokumentu sa spomínajú aj 4 salaše na Krížnej, z ktorých jeden sa nachádzal v lokalite *F Rijbom*. V tomto prípade ešte nemožno hovoriť o osade Rybie. Tá vznikla v úzkej doline obkolesenej lesmi, teda na mieste nevhodnom na pastvu. Salaš musel stáť vyššie v doline potoka Rybie (od neho bol odvodený jeho názov), najpravdepodobnejšie v jeho pramennej oblasti. Tu už mala krajina hôľny charakter vhodný aj na pastvu.

O osade ešte nemožno hovoriť ani v prípade lokality *Bukonicz*, na ktorej mali ležať nejaké Široké lúky (*Braitte wisen*, *Breiten wisn*). Zrejme v tomto prípade išlo o nejaký rozsiahlejší les s prevládajúcim bukovým zložením. Podľa listiny totiž spomínané lúky neboli staršie ako 20 rokov. Vznikli teda určite výrubom lesa a spracovaním dreva na uhlie pre potreby blízkej huty na Balážoch.

Existenciu drevorubačských a uhliarskych osád v lesoch banskobystrického chotára ešte nepotvrdzuje ani podrobný opis tunajších lesov zaznamenávajúci ich stav k roku 1563, ktorý sa stal súčasťou Maximiliánovho lesného poriadku. Takýto charakter mohla mať len osada Jelenec (zrejme neskorší Dolný Jelenec). Ako dokladá spomínaný opis, osada po zániku tunajšej huty existovala naďalej.⁵¹ Keďže hutníci tu už neboli potrební, obývali ju pravdepodobne drevorubači a uhliari. Všade naokolo (Jelenská dolina, doliny Malý a Veľký Kucman, Tašniar, Hornojelenská dolina – Rybie) sa totiž intenzívne ťažilo drevo a páľilo uhlie.

Naopak, lokality *Turecká* (*Thuretzkha*, *Turetzka*), *Rybie* (*Vischer grundt*, *Fischergrund*), *Prašnica* (*Proschnitzkha*) a *Korytnica* (*Korotninitzen*) ešte nemožno považovať za osady. Pri toponyme *Korytnica* je uvedené, že sa takto nazýva mladý les. Pri toponyme

49 Magyar országos levéltár (ďalej MOL), Kgy 24 359, pag. 1-6. Dokument detailne rozobrali a v úplnom prepise publikovali: SKLADANÝ, Marián - TOMEČEK, Oto. Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In *Acta historica Neosoliensia* 3. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2000, s. 47-65.

50 Porovnaj: SKLADANÝ - TOMEČEK, ref. 49, s. 51.

51 V texte sa síce nehovorí zreteľne o osade, z kontextu však jej existencia jasne vyplýva – „od jazera dolu smerom na Jelenec (*Gielentz*), kde pred nejakým časom stála jedna huta, a odtiaľ naľavo je dolina zvaná *Jelenská* (*Gielentz*, *Hirschengrundt*)“. MADLEN, Ján. *Constitutio Maximiliana*. In *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. Martin : Osveta, 1962, s. 19.

Turecká je zreteľne uvedené, že ide o dolinu (*ain tal Thuretzkha, vallis Turetzka dicta*). Podobne tak je to aj v prípade toponyma Rybie (*tal Vischer grundt, valle nomen habens der Fischergrund*) a pravdepodobne aj Prašnica (*in Preschnitzkam usque vallis*).⁵²

Nič v tomto detailnom popise oblasti, ktorého hlavným cieľom bolo zachytiť aktuálny stav tunajších lesov, nenasvedčuje tomu, že by už v starohorskej oblasti okrem Jelenca existovali ďalšie trvalo obývané sídla drevorubačov a uhliarov. Vzhľadom na extenzívny spôsob ťažby by bolo zakladanie trvalých sídel zbytočné. Drevorubači a uhliari žili len v prechodných sídlach. Tie po vyťažení dreva v ich okolí opúšťali a zakladali si nové prechodné sídla na miestach, kde sa malo začať s novou ťažbou dreva. Celý systém zásobovania hút drevným uhlím v 16. storočí sa realizoval nákladníckym spôsobom. Banskí majstri a šafári hút uzatvárali zmluvy na dodávky drevného uhlia s drevárskymi majstrami (*Holzmeister*), niekedy označovanými aj ako uhliarski majstri (*Kohlmeister*). Tí si potom najímali drevorubačov a uhliarov, resp. ich predákov (mistríkov), ktorí sa zaoberali ťažbou dreva a výrobou drevného uhlia.

Počiatky postupného prechodu drevorubačov a uhliarov na usadlý spôsob života môžeme hľadať v nariadeniach, na efektívnejšie zužitkovanie lesa, uverejnených v druhej časti Maximiliánovho lesného poriadku z roku 1565.⁵³ Tieto nariadenia zavádzajú nový poriadok pri ťažbe dreva. Podľa nich sa majú lesy ťažiť od najvyšších polôh smerom dole a od najvzdialenejších častí smerom k bližším. Stromy vhodné na zalesňovanie (semenáče) sa majú nechať na rúbaniskách, aby sa tak mohol les znovu prirodzeným spôsobom vysiať. Mladé lesy sa nemajú rúbať a majú sa nechať dostatočne vyrásť.

Zavádzanie týchto opatrení do praxe a dôslednejšia kontrola práce vykonávanej v lese, v nasledujúcich rokoch po vydaní lesného poriadku, si vyžiadali aj zmenu v spôsobe života drevorubačov a uhliarov. Keďže dovtedy ťažili najmä drevo v nižších a stredných polohách lesa, nepotrebovali trvalé sídla. Ťažba prebiehala rýchlo, a tak drevorubači a uhliari museli často meniť miesto svojich prechodných príbytkov. Ak mali začať ťažiť drevo aj vo vyšších a vzdialenejších polohách, museli by každodenne prekonávať dlhé vzdialenosti pri preprave na rúbaniská. Napokon aj miliere, z ktorých sa páliło drevné uhlie, bolo potrebné vo dne i v noci obsluhovať. Život v dočasných príbytkoch a každodenné prekonávanie dlhých vzdialeností na pracovisko mohli byť menej znesiteľné aj vzhľadom na dlhodobejšie klimatické zmeny, ktoré sa v tomto období odohrávali.⁵⁴ Všetky tieto okolnosti nútili lesných robotníkov hľadať si čo možno najlepšie a najvhodnejšie lokality pre vybudovanie trvalého sídla – osady.

Po nájdení vhodného miesta ho budúci osadníci museli najprv odlesniť a vyklčovať pne. Týmto spôsobom získali pre seba základný životný priestor a mohli pristúpiť k budovaniu prvých trvalých sídel a k založeniu osady. Okrem dostatku drevnej suroviny

52 Vychádzali sme zo slovenského prekladu Maximiliánovho lesného poriadku od Jána Madlena. MADLEN, ref. 51, s. 9-45. Tento text sme však dôkladne overili ako v pôvodnom texte nemeckom, tak aj v preklade latinskom. TAGÁNYI, ref. 8, s. 96-168. Aj latinský text sme považovali za dôveryhodný, pretože jeho autorom bol humanista Pavol Rubigal, ktorý sa pochádzky osobne zúčastnil ako jeden z členov kráľovskej komisie.

53 MADLEN, ref. 51, s. 29-37.

54 Historickí klimatológovia označujú obdobie od polovice 16. do polovice 19. storočia ako „malú dobu ľadovú“. Pre klimu tohto obdobia boli typické chladné zimy a vlhkejšie letá, pričom priemerná ročná teplota klesla o viac ako 1, 5 °C oproti súčasnému stavu.

a blízkosti huty, ktorá bola odberateľom uhlia, bola dôležitým lokalizačným činiteľom pri zakladaní osád existencia vodného zdroja. Prví osadníci zakladali sídla práve na miestach, kde sa nachádzal nejaký prameň alebo iný zdroj vody.

Roku 1618 sa spomínajú uhliar Donoval⁵⁵ a uhliar Bulla,⁵⁶ ktorí dali meno neskôr založeným osadám v oblasti donovalského sedla. O tri roky neskôr (1621) sa v tejto oblasti v blízkosti hranice s Liptovom spomínajú mená ďalších uhliarov, na ktorých sa sťažuje provízor (správca) hradu Likava.⁵⁷ Uhliari Jano Chladny, Greguš Černý, Matys Černý, Tobias Chladny Randuška a Tomáš Hagabaš kosili na území susedného Likavského panstva seno. Dvaja ďalší Kubo Čundrik a Mišo Černý si dokonca na Korytnici na území panstva postavili domy. Proti týmto praktikám sa predstavitelia Likavského hradného panstva ohradili a žiadali skorú nápravu. Ani v tomto dokumente ešte priamu zmienku o prípadných, tu existujúcich osadách nemáme.

Historik banskobystrického lesníctva Július Barták vo svojom diele uviedol, že roku 1626 existovalo v starohorskej oblasti 10 uhliarskych miest, na ktorých pracovalo 21 uhliarov.⁵⁸ Vychádzal pritom z dnes už neznámych archívnych spisov obsahujúcich zápisnice zaznamenávajúce rôzne pochôdzky lesa a kontroly lesníckych prác.⁵⁹ Keďže na jedno takéto uhliarske miesto pripadajú priemerne len 2 uhliari, nemožno ešte ani tu hovoriť o existujúcich osadách. Išlo pravdepodobne len o pracovné miesta, kde v tom čase uhliari práve pracovali. Rovnako je však možné, že práve v týchto Bartákom spomínaných uhliarskych miestach nachádzame prvé zárodky budúcich osád.

Už existujúce sídla v starohorskej oblasti dokladá až súpis uhliarskych osád, uhliarov, ich nehnuteľností, dobytky a zásob dreva v lesnej oblasti Staré Hory zo **14. augusta 1652**.⁶⁰ Ten vznikol pri príležitosti prešetrovania stavu tunajších lesov kráľovskou komisiou, ktorého účelom bolo odstrániť všetky nedostatky v lesnom hospodárení. Komisia sa v oblasti Banskobystrickej banskej komory pohybovala v priebehu leta 1652 a okrem starohorskej oblasti prezrela aj lesy a handle na Horehroní.⁶¹

V oblasti Starých Hôr súpis zaznamenal existenciu 15 sídel označených ako *Kohlungen Altgebürg*. Boli to **Horná Korytnica** (*Corritniza : Ober : thail*), **Stredná Korytnica** (*Corritniza : Mitt : thail*), **Dolná Korytnica** (*Corritniza Undt : thail*), **Hanesy** (*Hanessowa*), **Kyptová** (*Kýptowa*), **Horná Pavlová** (*Pawlowa Oberthail*), **Dolná Pavlová** (*Pawlowa underthail*), **Nad Rybníkom** (*Ober dem Thaich*), **Pri Rybníku** (*An dem Thaich*),

55 PISOŇ, Štefan (ed.). *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 208.

56 PISOŇ, ref. 55, s. 209.

57 ALBERTY, Július - GINDL, Jozef - KOČIŠOVÁ, Alojzia (eds.). *Cesty za poznaním minulosti : Výber dokumentov k výuke dejín feudalizmu na školách stredného Slovenska*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 70-72, č. 12.

58 BARTÁK, Július. *Z minulosti štátneho lesného hospodárstva v okolí Banskej Bystrice a Starých Hôr*. Banská Bystrica : b. v., 1929, s. 98.

59 V poznámkovom aparáte ich uvádza ako: *Acta Neosoliensia*, Tomus VIII, číslo 95.

60 Österreichisches Staatsarchiv (ďalej ÖStA) – Hofkammerarchiv, fond Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613. Celý súpis publikoval tiež Jozef Vlachovič. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 273-275.

61 Záverečnú správu o výsledkoch prešetrovania podal 16. 11. 1652 cisársky radca a hlavný komorský gróf Hermann Roth. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 220.

Horný Jelenec (*Ober Jellenez*), **Prašnica** (*Praschniza*), **Rybie** (*Ribuo*), **Dolný Jelenec** (*Unter Jellenez*), **Turecká** (*Thurezga*) a **Haliar** (*Helliar*). Vzhľadom na uvedené údaje o počte domov, počte obyvateľov, ale aj údaje hospodárskeho charakteru tu môžeme celkom jednoznačne už hovoriť o osadách v počiatkovej fáze vývoja.

Jednotlivé osady boli v súpise zoradené podľa svojej geografickej polohy smerom od vyšších do nižších častí chotára, teda od donovalskeho sedla, resp. pramennej oblasti Korytnického potoka smerom k Starým Horám. Od konkrétnej polohy sídla bol odvodený aj názov väčšiny osád. Korytnické osady ležali v blízkosti donovalskeho sedla v pramennej oblasti potoka Korytnica. Osady Pri Rybníku a Nad Rybníkom získali svoje pomenovanie pre svoju polohu voči rybníku – tajchu. Od pomenovania dolín boli odvodené pomenovania Horný a Dolný Jelenec, Prašnica, Rybie, Turecká a Haliar.

Názov staršej osady Jelenec sa pravdepodobne zmenil na Dolný Jelenec. Dôvodom bol vznik nového sídla povyššie pôvodného Jelenca na mieste vyústenia doliny Rybie do Starohorskej doliny. Vzhľadom na to, že nová osada nemohla byť pomenovaná podľa doliny Rybie (takto bola pomenovaná osada ležiaca v hornej časti doliny), došlo k vytvoreniu názvu Horný Jelenec zrejme pre geografickú blízkosť k pôvodnému hutníckemu Jelencu. Pre dolnú časť doliny Rybie sa neskôr vzhľadom na lokalizáciu Horného Jelenca zaužívalo pomenovanie Hornojelenská dolina.

Názvy dolín Turecká a Prašnica, od ktorých vznikli rovnomenne pomenovania osád, majú súvislosť s historickými cestami, ktoré nimi viedli. Názov Turecká vypovedá o cestnom spojení so susedným Turcom. Po vybudovaní novej cesty do Turca, ktorá viedla Harmaneckou dolinou,⁶² stratila táto pravdepodobne pôvodne staršia cesta svoj význam. Od tohto obdobia sa však začala používať ako tzv. falošná cesta, ktorej úlohou bolo vyhnúť sa mýtu v Dolnej Štubni.⁶³ Cestu osobne poznal aj Matej Bel. Podľa neho ju bolo možné zdolať ľahšie v zime ako v lete. Kým v zime sa cesta dala na saniach prejsť za 1 deň, v lete boli potrebné na jej prekonanie až 2 dni.⁶⁴

Aj toponymum Prašnica upozorňuje na cestu.⁶⁵ V tomto prípade ide však o odvodenie názvu vyplývajúce z povahy či charakteru cesty vo význame suchá, nezamokrená cesta. Prašnická dolina predstavovala koridor pre starú komunikáciu smerujúcu do Liptova, ktorá zrejme začala zohrávať dôležitú úlohu niekedy v 13. a 14. storočí, keď vzrástol význam baníctva v Starohorských vrchoch.

Aj túto cestu poznal Matej Bel, ktorý ju opísal ako mimoriadne obťažnú a následkom výmoľov spôsobených zrážkami znivočenú a načisto zanedbanú.⁶⁶ Ešte aj na mapách

62 Cesta z Banskej Bystrice vedúca dolinou Bystrice, Harmaneckou dolinou a ďalej cez Štubniansky les do Štubne existovala najneskôr v 15. storočí. Roku 1496 ju nechali vylepšiť (musela teda existovať už predtým) predstavitelia Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. V tomto roku uzavrel Ján Turzo s mestom Kremnica zmluvu o finančnej náhrade, ktorá sa po dobu 10 rokov mala vyplácať mestu za ujmy spôsobené sprevádzkovaním tejto cesty.

63 Falošnú cestu z Banskej Bystrice do Turca, ktorá vedie cez hory k Necpalom a do Blatnice, spomína Ján Beňko. BEŇKO, Ján. *Starý Turiec*. Martin : Osveta, 1996, s. 187.

64 BEL, Matej. Zvolenská stolica : Oddiel o prírode. In *Matej Bel slovenský geograf*. Bratislava : Veda, 1984, s. 137.

65 Aj v okolí Prašnice nachádzame množstvo historicky doložených toponým upozorňujúcich na cestné spojenie ako napr. *Chitra dolina, do Szuchey, Wrch nad Chitrou Dolinou*. ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 90.

66 BEL, ref. 64, s. 129.

z 18. a 19. storočia je táto dnes už neexistujúca komunikácia označená ako stará cesta do Liptova (*Der alte liptauer Weeg*).⁶⁷ Toto jej označenie zaiste súviselo s jej odlišením od novej cesty do Liptova cez sedlo Veľký Šturec.

Pomenovania osád Hanesy, Horná a Dolná Pavlová sú odvodené z vlastných mien prvých osadníkov – zakladateľov trvalých sídel. Kým pomenovanie Pavlová sa neskôr vytratil, pomenovanie Hanesy pretrvalo aj naďalej. Tento spôsob, aký sa uplatnil pri pomenovaní tohto sídla, sa následne v priebehu druhej polovice 17. storočia ujal aj pri pomenovaní ostatných sídel v hornej časti Starohorskej a Korytnickej doliny. Postupne tu došlo k premenovaniu sídel, tentoraz však už nie podľa ich zakladateľov, ale podľa najrozšírenejšieho priezviska v osade.

Spolu v 9 osadách spomínaných v súpise z roku 1652 sa zmenili ich názvy na také, pod ktorými ich poznáme aj v súčasnosti. Osadu Dolná Korytnica môžeme stotožniť, vzhľadom na jej polohu, s neskoršou osadou **Mistríky**. Potvrdzuje to aj fakt, že tunajšieho uhliarskeho majstra Cuba Hannesa doloženého súpisom z roku 1652 nachádzame v španodolinskej matrike ešte aj roku 1679,⁶⁸ avšak už s menom *Kuba Hanes seu Mistrik*.

Osadu Stredná Korytnica stotožňujeme s osadou neskôr nazývanou **Donovaly**. Roku 1652 práve tu nachádzame uhliarskeho majstra Baltazára Donovalla. V žiadnej inej osade toto priezvisko doložené nie je. Pomôckou pre nás môže byť aj priezvisko Sedliag, ktoré takisto roku 1652 nachádzame jedine na Strednej Korytnici. Koncom 17. storočia potom práve na Donovaloch nachádzame iného osadníka tohto mena, pravdepodobne jeho priameho potomka Adama Sedliaka.⁶⁹

Výlučovacou metódou tak nakoniec zostáva Hornú Korytnicu stotožniť s osadou neskôr známou pod menom **Mišúty**. Tá aj v skutočnosti ležala spomedzi všetkých Korytníc v najvyššej nadmorskej výške.

Po korytnických osadách (Mišúty, Donovaly, Mistríky) nasledujú v súpise Hanesy a po nich osada Kyptová. Pretože sú osady zoradené podľa svojej geografickej polohy od donovalského sedla k Starým Horám, tak Kyptovú by sme eventuálne mohli stotožniť s osadou, ktorá neskôr vystupuje pod názvom **Sliačany**.

Za Kyptovou uvádza súpis dve Pavlové. Vyššie položenú Hornú Pavlovú obývali roku 1652 uhliarski majstri Baltazár a Martin Lungauerovci. Výskumom španodolinskej matriky sme meno prvého z nich (*Balthazarius Longauer*) zistili doložené roku 1695 ako zomretého.⁷⁰ Ako bydlisko zomretého bola pri mene uvedená osada Môce (*Mwocz*). Predpokladáme, že by tu mohlo ísť o jedného osadníka, a tak Hornú Pavlovú by sme mohli stotožniť práve s neskorším sídlom **Môce**. Za týchto okolností potom logicky mu-

67 Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB) – Pobočka Banská Bystrica (ďalej PBB), Zbierka máp a plánov (ďalej Zb. MP), Ev. č. 2 684, MBB / Mp-34.

68 Keďže išlo o matriku sobášnych, teoreticky by mohlo ísť už aj o jeho syna s rovnakým menom. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715.

69 Dňa 28. 5. 1693 sa Adam Szedliak z Donovál (*ex Carbonaria Donowaliana*) ženíl v kostole na Španej Doline. Už nasledujúceho roku však zomrel a 29. 8. 1694 bol pochovaný na Starých Horách. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715; Liber Defunctorum 1677 – 1745.

70 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

síme Dolnú Pavlovú stotožniť s osadou **Jergaly**, ktorá ležala poniže Môc pri vyústení Môcovskej do Starohorskej doliny.

Pri riešení otázky lokalizovania osád Pri Rybníku a Nad Rybníkom môže opäť napomôcť ich názov. Vodnú plochu, akési jazero spomínal v tomto priestore už v 40. rokoch 16. storočia dokument popisujúci hranice Ľupčianskeho panstva. Rovnako tak nachádzame zmienky o tomto „jazere“ – tajchu aj v popise banskobystrických lesov z roku 1563. Oba pramene sa zhodujú v lokalizácii jazera powyše Jelenca, čo by mohlo naznačovať súvislosť so šmelcovacou hutou, ktorá tu kedysi stála. V priestore medzi Jelencom a Jergalmi neskôr nachádzame osady – Motyčky a Štubne. Keďže súpis z roku 1652 dokladá priezvisko Štubňa (uhliarsky majster Melichar Stubna a jeho pomocník Jozef Stubna) iba v osade Nad Rybníkom môžeme ju viac ako s určitosťou stotožniť práve s osadou **Štubne**. Podobnú situáciu avšak s menom Motička (*Motitschga*) pozorujeme aj v osade Pri Rybníku, kde všetci tunajší obyvatelia majú práve toto priezvisko. Aj tu je teda jasné, že ide o osadu, ktorá sa už koncom 17. storočia nazývala **Motyčky**.⁷¹

Ako posledné uvádza súpis drevorubačských a uhliarskych osád z roku 1652 sídlo Haliar. Vzhľadom na to ho musíme hľadať najskôr niekde v bezprostrednej blízkosti Starých Hôr. Tu aj naozaj nachádzame dolinu Haliar. Keďže osada sa do dnešných čias nezachovala, musíme ju považovať za zaniknuté sídlo. Súpis z roku 1652 je jediným prameňom, v ktorom táto osada figuruje. Nespomína sa už v žiadnom inom mladšom pramennom materiáli. Z tohto dôvodu je v súčasnej dobe problematické určiť pôvodnú polohu osady, či v tomto prípade skôr samoty (mala len jeden obytný dom a jednu maštal'). S istotou možno tvrdiť len to, že jej poloha súvisela s rovnomennou dolinou. Vzhľadom na zánik sídla sa zdá byť pravdepodobnejšie, že osada ležala už v Starohorskej doline pri vyústení Haliaru. V tomto prípade totiž mohlo dôjsť k zániku osady jej zlúčením s bankským sídlom Staré Hory. V prípade, že osada ležala hlbšie vnútri doliny, by sme ju museli zaradiť medzi fyzicky zaniknuté sídla.

Vznik 14 uhliarskych osád, ktoré sa objavili v súpise z roku 1652, možno datovať do prvej polovice 17. storočia. Vzhľadom na vyššie uvedené fakty, kde výstavbu domov na Korytnici máme písomne doloženú už roku 1621⁷² a už existujúce osady dokladá súpis v roku 1652, môžeme presnejšie zaradiť dobu vzniku týchto osád do 20. – 40. rokov 17. storočia. Výnimkou je len Dolný Jelenec, ktorého počiatky súvisia s pôvodnou hutníckou osadou Jelenec.

Súpis z roku 1652 neuvádza ani jednu harmaneckú osadu. Dôvodom toho nebol ich zánik, ale fakt, že osady v tomto čase už nepatrili medzi sídla spravované Banskobystrickou banskou komorou.⁷³ K 15 uhliarskym sídlam v starohorskej oblasti teda môžeme pripočítať aj dve sídla v harmaneckej oblasti (Dolný a Horný Harmanec). Na celom úze-

71 Súčasná vodná nádrž na Motyčkách bola vystavaná až v 20. storočí.

72 Písomný prameň lokalizuje postavené domy na Korytnici na území Likavského hradného panstva. Vzhľadom na spory okolo priebehu hranice je však možné, že išlo o stavbu prvých domov v blízkosti hraníc Likavského panstva, ale ešte na území Banskej Bystrice. Tu práve v blízkosti stoličnej hranice boli založené 3 korytnické osady (neskoršie Mišúty, Donovaly, Mistriky). Veľký spor o hranice a príslušnosť osád Mistriky a Mišúty máme doložený od polovice 18. storočia a jeho pokračovanie siaha až do 19. storočia.

73 V harmaneckej oblasti stále pracovala minimálne 1 huta, avšak už v réžii súkromného ťažiarstva. Pre toto ťažiarstvo pracovali zrejme drevorubači a uhliari z miestnych osád Dolný a Horný Harmanec.

mí banskobystrického chotára môžeme teda počet takto výrobné špecializovaných osád v polovici 17. storočia spresniť na 17.

V druhej polovici 17. storočia sa sídelné pomery v starohorskej oblasti vyvíjali naďalej pozitívne. Svedčia o tom písomné zmienky o jednotlivých osadách v najstaršej špaňodolinskej matrike v knihe pokrstených, sobášených a zomretých, ako aj v knihe pokrstených banskobystrickej matriky. Ucelený pohľad na charakter osídlenia sledovanej oblasti však ponúka hlavne súpis a popis osád v obvode Banskobystrickej banskej komory z roku 1710.⁷⁴

Podľa neho existovalo v starohorskej oblasti už 17 drevorubačských a uhliarskych osád. Jednotlivé sídla boli aj v tomto prípade uvedené v súpise v poradí, ktoré zodpovedalo ich geografickej polohe. Na rozdiel od predošlého súpisu z roku 1652, však boli zoradené od Starých Hôr smerom do vyšších polôh chotára. Prvou osadou zapísanou v súpise bola Turecká (*Turetzka*). Po nej nasledovali Prašnica (*Praschnitz*) a Rybie (*Ribo*). Poradie nasledujúcich osád bolo vymenené, takže namiesto jelenských osád boli skôr zaznamenané vyššie položené osady Bukovec (*Bukovetz*) a Motyčky (*Motitschka oder dem See*). Až po nich potom nasledovali nižšie ležiace sídla Horný Jelenec (*Jelenska*) a Dolný Jelenec (*Unter Jelenetz*). Ďalej boli osady zoradené už v správnom poradí, takže nasledovali Štubne (*Stubna*), Dúvodné (*Duowodny*), Jergaly (*Gergalo*), Sliačany (*Szliatsan*), Hanesy (*Unter der Holitz*), Donovaly (*Donowal*), Mišúty (*Mischut*), Mistriky (*Mistrik*), Bully (*Bulla*) a napokon Môce (*Muotz*).⁷⁵

S novým pomenovaním odvodeným od polohy sídla vystupujú v súpise Hanesy. Vzhľadom na fakt, že osadný názov Hanesy sa zdal byť ustálený už v druhej polovici 17. storočia,⁷⁶ ide o pomerne prevrapujúce zistenie. Toto zrejme pomýlilo aj Róberta Bindera, ktorý, keďže osadu Pod Holicom (uvádza len Holica) nepoznal, okamžite ju považoval za zaniknutú osadu. Navyše určil aj jej polohu pod Krížnou a pomerne presvedčivo určil aj dôvod jej zániku, ktorým mala byť hrozba lavínového nebezpečenstva.⁷⁷

Pomenovanie osady Hanesy bolo síce nové, ale názov Holica (*Hollicze, Holicze*) bol starý. Lokalita s týmto názvom figurovala ako hraničná kóta v dokumente popisujúcom hranice Ľupčianskeho panstva už v prvej polovici 16. storočia. Tu sa uvádzala

74 ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 80, s. 71-174. Tento súpis uvádzajú vo svojich prácach aj Július Barták a Ladislav Kvietok. Ani jeden z nich však súpis priamo neštudoval. Barták prebral údaje o súpise zrejme zo staršej maďarskej literatúry. BARTÁK, ref. 58, s. 101. Podľa Bartáka potom informoval o súpise Kvietok, avšak už s jeho nesprávnym datovaním do roku 1700. Celkom určite tu však došlo k omylu. Svedčí o tom fakt, že Barták aj Kvietok uviedli sídla v úplne rovnakom poradí, ako sú zoradené v súpise z roku 1710. V tomto roku 1710 bol navyše vykonaný aj súpis osád tzv. Bielych a Čiernych Handlov. Ten už správne Kvietok dotoval do roku 1710. Porovnaj: KVIETOK, Ladislav. *Život v lesoch na Horehroní. Rožňava*, b. v., 1948, s. 25-26.

75 Medzi osadami Bully a Môce bola zaradená osada Kalište (*Kallischt*). Keďže toto sídlo neležalo na území banskobystrického chotára, nevenovali sme mu väčšiu pozornosť.

76 Už v súpise z roku 1652 vystupuje pod názvom *Hannessowa*. V špaňodolinskej matrike prvýkrát ako *Carbonaria Hanesz* dňa 11. 7. 1700. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulaturum 1674 – 1715. Už o rok neskôr dňa 28. 5. 1701 ako *Hanes*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

77 BINDER, Róbert. *Osadníci na Horehroní*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 80.

medzi lokalitami Šturec (*Stvrtze, Sturtze*) a Korytnica (*Koretnijcze*).⁷⁸ S určitostí teda muselo ísť o výrazný vrch hôľneho charakteru v blízkosti donovalského sedla. Takýmto bol jedine masív Zvolena.⁷⁹ Ak berieme do úvahy zoradenie osád v súpise podľa svojej geografickej polohy, tak pod Zvolenom, medzi osadami Sliačany a Donovaly, mohli ležať jedine Hanesy. Osadu Pod Holicou môžeme preto bez väčších rozpakov stotožniť s Hanesmi.

Medzi sídlami uvedenými v súpise už nenachádzame osadu Haliar. Až v tomto prípade môžeme naozaj predpokladať jej zánik. Osada sa už nespomína ani raz v najstaršej špaňodolinskej matrike vedenej od roku 1674.⁸⁰ Je teda zrejmé, že musela zaniknúť niekedy medzi rokmi 1652 – 1674.

Naopak, na druhej strane sa v súpise objavujú úplne nové sídla – Bukovec, Dúvodné a Bully, ktoré roku 1652 pravdepodobne ešte neexistovali. Osada **Bukovec** získala svoje pomenovanie odvodením od názvu lesa, ktorý ju obkolesoval alebo v blízkosti ktorého ležala. Toto pomenovanie lesa bolo zaužívané už od prvej polovice 16. storočia.⁸¹ Banské podiely v lokalite Bukovec (*Buggowitz*) spomínané roku 1595 sa celkom určite viažu na iný Bukovec, ležiaci v Nízkyh Tatrách (dnešný Pohronský Bukovec).⁸² Na rozdiel od Bukovca ležiaceho v Starohorských vrchoch na území banskobystrického chotára, máme v tomto druhom Bukovci doloženú existenciu baní.⁸³

S našim Bukovcom sa spája až zmienka z roku 1639 o existencii nejakého stroja (zrejme prečerpávacieho) na trase špaňodolinského vodovodu, pri ktorom pracoval Michal Prandtstetter ako *Kunstwarter am Pugowitz*.⁸⁴ Pod Bukovcom môžeme v tomto prípade rozumieť les, lúku, možno dokonca aj nejakú menšiu osadu, či skôr samotú niekde v blízkosti hranice banskobystrického chotára, pozdĺž ktorej v tomto priestore viedla trasa vodovodu. Strážca dozerajúci na chod prečerpávacieho zariadenia (*Saagpumpenkunst*) mal svoje obydlie určite v bezprostrednej blízkosti stroja, teda priamo na trase vodovodu. Neskoršia rovnomenná drevorubačsko-uhliarska osada však vznikla ďalej od trasy vodovodu, pričom prvýkrát je doložená v špaňodolinskej matrike dňa 15. decembra 1677 pod menom *Bukovecz*.⁸⁵

78 MOL, Kgy 24 359, pag 1-6; takisto SKLADANÝ - TOMEČEK, ref. 49, s. 58.

79 Potvrdzuje to aj Lipského mapa Uhorska z roku 1806, kde je vrch *Holicza* zakreslený priamo na stoličnej hranici severne od sídla Donovaly. *Atlas SSR*. Bratislava : SAV; Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1980, s. 12-13, mapa č. 5.

80 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715; Liber Copulatorum 1674 – 1715; Liber Defunctorum 1677 – 1745.

81 Lokalita *Bukonicz*, na ktorej ležia nejaké široké lúky (*Braitte wisen, Breitten wisn*) sa spomína v opise hraníc Lupčianskeho panstva zo 40. rokov 16. storočia. MOL, Kgy 24 359, pag. 1-6. V popise lesov zaradenom do Maximiliánovho lesného poriadku sa spomína les, alebo vrch Bukovec (*Wucowitz*). Okrem toho sa tu spomína aj Bukovecká lúka (*Wukhawitzer wisen, pratum Wukawitz*). MADLEN, ref. 51, s. 19.

82 ZIVUSKA, Jenő (ed.). *A Besztercebányai M. kir. erdőgazgatóság régi okiratainak tartalom – jegyzéke*. Besztercebányán : nyomtatott Machold Fülöp könyvnyomdájában, 1906, s. 85, č. 83.

83 Emil Jurkovich udáva, že okolo roku 1530 prevádzkovali tunajšie bane banskobystrickí mešťania. Predpokladá pritom nepretržité fungovanie tunajšieho baníctva až do roku 1665, keď sa po dlhšom čase tunajšie bane opäť spomínajú. JURKOVICH, ref. 30, s. 163-164.

84 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 209.

85 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

Existencia osady **Bully**, ktorá niesla meno po uhliarskom predákovi, je prvýkrát doložená takisto v špaňodolinskej matrike ku dňu 10. augusta 1697. Tu sa spomína ako *Bullau Carbon.*, teda Bullove uhliisko.⁸⁶ V nasledujúcom roku 1698 sa už osada spomína pod názvom Bulla.⁸⁷

Osadu **Dúvodné** dokladá matrika až ku dňu 29. apríla 1702 pod menom *Towodni*.⁸⁸ Možno preto predpokladať, že vznikla niekedy koncom 17. storočia. Pomenovanie osady bolo v tomto prípade zrejme odvodené od polohy sídla a znamenalo pravdepodobne jeho lokalizáciu do blízkosti nejakých dvoch vôd (potoky, pramene). Nemožno však úplne vylúčiť ani tú eventualitu, že svoj názov získala odvodením od priezviska prvého osadníka. V súpise z roku 1710 totiž figuruje medzi inými aj vdova Anna Duowodni.

Prvým písomne doloženým osadníkom z Dúvodného bol *Andreas Mrkwa*. Priezvisko Mrkva sa stalo postupne najrozšírenejším a najstabilnejším priezviskom v tomto sídle. V druhej polovici 18. storočia tak môžeme sledovať, že osada zvykla niekedy vystupovať aj pod názvom **Mrkva** (1768 – *Mrkwa*, 1781 – *Mrqva*, 1782 a 1786 – *Mrqua*).⁸⁹

Minimálne na konci 17. storočia sa osada Turecká už delila na dve samostatné sídla. V 70. rokoch 17. storočia zápisy v špaňodolinskej matrike evidujú stále iba jedno sídlo. Ku dňu 2. decembra 1694 však matrika dokladá prvýkrát osadu **Dolná Turecká** (*inferiore Tureczka*).⁹⁰ Je to neklamný dôkaz toho, že popri nej v tom čase už existovala aj **Horná Turecká**. V nasledujúcom období sa matričné zápisy týkajúce týchto osád realizovali nedôsledne. Až do roku 1703 miestny duchovný poznal iba jednu Tureckú. V rokoch 1703 – 1705 sa začali dôslednejšie rozlišovať obe Turecké, takže máme popri sebe doloženú existenciu Hornej (*superiore Tureczka*) aj Dolnej Tureckej (*inferiore Tureczka*). Po roku 1705 až do roku 1715 však matrikár poznal znovu len jedno sídlo.

Prakticky totožnú situáciu zaznamenávame aj pri oboch jelenských osadách. Tu síce dve osady Dolný a Horný Jelenec dokladal už súpis z roku 1652, napriek tomu ale najstaršie matričné zápisy registrujú iba jediné sídlo Jelenec. Iba v rokoch 1703 – 1705 sa v matrike začali obe sídla dôslednejšie rozlišovať.

V priebehu druhej polovice 17. a na začiatku 18. storočia dochádza aj k ustáleniu názvov viacerých osád v starohorskej oblasti. Tento jav môžeme veľmi podrobne sledovať na základe jednotlivých zápisov v najstarších špaňodolinských matrikách.⁹¹ V nich už vôbec nenachádzame pomenovania Kypťová, Horná a Dolná Pavlová, ani Nad Rybníkom. Miestni duchovní, ktorí zapisovali do matriky, rozlišovali v 70. rokoch podľa svojho mena len osady Turecká, Jelenec, Rybie a Prašnica. V pomenovaní vzdialenejších osád však nemali celkom jasno, a preto ich označovali len všeobecnými názvami ako *Uchlisho*, *Uhlijco*, *Uhlico* alebo *Carbonaria*. Jediné z týchto vzdialenejších sídiel, ktoré

86 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

87 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

88 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

89 Porovnaj: ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptizatorium 1756 – 1796; Matrika r. k. cirkvi Motyčky, Liber Baptisatorum 1778 – 1834 a Liber Mortuorum 1756 – 1842.

90 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

91 V porovnaní so súpismi osád, či osadníkov, ktoré zaznamenávajú len stav k určitému obdobiu, sa cirkevné matriky v tomto prípade ukázali byť ideálnym prameňom pre sledovanie dynamiky zmien ako ojkonymie, tak aj samotného procesu osídlenia.

poznali podľa svojho vlastného pomenovania, bola Korytnica (*Coritnica, Coritnicza, Coritnice, Koritnice, Koritnicza*). Jej názov sa objavuje v matrike pokrstených, ktorá je na miestne názvy najbohatšia, od roku 1677 až do roku 1702.

Od 90. rokov sa už začínajú tieto osady prvýkrát označovať názvami, pod ktorými ich poznáme aj v súčasnosti. **Donovaly** prvýkrát doložené ako *carbonaria Donowaliana* (28. mája 1693)⁹² a krátko na to ako *Donowal* (29. augusta 1694)⁹³ získali svoje meno odvodením od priezviska zakladateľa osady. Ním mohol byť práve uhliarsky majster Baltazár Donovall spomínaný roku 1652 ešte ako osadník Strednej Korytnice.

Sliačany prvýkrát doložené ako *carbonaria Szlicczan* (6. marec 1695)⁹⁴ mohli získať svoje pomenovanie odvodením od svojej polohy pri horských prameňoch. Celkom však nemôžeme vylúčiť ani prípadnú súvislosť názvu s nie príliš vzdialenými osadami Sliače (Nižný, Stredný a Vyšný Sliač) ležiacimi v blízkosti Ružomberka. Je možné, že prví tunajší osadníci pochádzali práve z týchto liptovských osád, čo sa mohlo následne premietnuť aj do pomenovania drevorubačsko-uhliarskej osady v starohorskej oblasti. Písomné správy o tom sa nám, žiaľ, nezachovali.

S určitosťou však možno tvrdiť, že osadnícke priezvisko Sliačan vzniklo až neskôr odvodením od názvu osady, pretože ho máme doložené až v 19. storočí.⁹⁵ Pôvodne mohlo ísť len o prídomok slúžiaci na odlíšenie osadníkov rovnakých priezvisk a až postupným vývojom došlo k jeho premene na plnohodnotné priezvisko.

Koncom 17. storočia sa objavuje aj osadný názov **Motyčky**. Roku 1652 sa táto osada nazývala ešte Pri Rybníku (*An dem Thaich*). V špaňodolinskej matrike pokrstených figuruje v roku 1694 pod názvom *Jezero*. Dňa 25. apríla 1698 však už pod novým označením *Moticzko*.⁹⁶ Aj v tomto prípade došlo k vytvoreniu tohto názvu odvodením od priezviska jej zakladateľa, ktoré bolo zároveň aj najrozšírenejším tunajším priezviskom. Jeho udomácnenie neprebehlo okamžite, preto v súpise z roku 1710 osada figuruje ešte s oboma názvami, novým aj starým, ako *Motitschka oder dem See*.

Nie celkom jasný je názov osady **Môce**, ktorý sa prvýkrát ako osadný názov objavuje v tvare *Mwocz* dňa 7. januára 1695.⁹⁷ Rovnako, ako v prípade Sliačan, však aj tunajšie rozšírené priezvisko Môcik vzniklo až neskôr, odvodením od pomenovania sídla zrejme z pôvodného prídomku. Prvýkrát sa s týmto priezviskom stretávame až roku 1736, čo je viac ako 40 rokov po objavení osadného názvu Môce.⁹⁸

Približne v rovnakom období sa objavuje aj názov osady **Štubne**. Prvýkrát je doložené roku 1697 ako *Carbonaria Stubna*. O rok neskôr dňa 17. septembra 1698 je doložené aj pomenovanie osady **Jergaly** ako *Gergel*.

92 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715.

93 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

94 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

95 Drevorubača Mateja Sliacsana dokladá na Sliačanoch súpis osadníkov z roku 1834. ŠÚBA BŠ, f. Substitučný banský súd v Banskej Bystrici, č. 191.

96 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

97 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

98 V starohorskej matrike sa v roku 1736 objavuje ako nové meno *Moczig*. Vzápätí na to aj v tvare *Moocz* (1738) a *Mocik* (1742). ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

Ako posledné boli premenované dve korytnické osady na **Mistriky** a **Mišúty**. Názov prvej z nich, doložený v tvare *Mistrik* dňa 22. augusta 1702,⁹⁹ bol odvodený od osadníckeho priezviska, ktorého vznik priamo súvisí s dobovým miestnym pomenovaním pre uhliarskych predákov (mistríci). Názov Mišút, ktoré sa ešte roku 1702 volali *Koritnicza*, je doložený v podobe *Missút* dňa 3. februára 1704.¹⁰⁰ Aj toto pomenovanie môžeme spájať s menom osadníka, avšak v tomto prípade pravdepodobne s menom krstným. Priezvisko Mišút sa vytvorilo zrejme z prídomku až neskôr, keďže doklad o ňom je z roku 1742.¹⁰¹

* * *

Pravdepodobne až na konci 17. storočia vznikla nad tajovskou hutou nová drevorubačsko-uhliarska osada **Kordíky**. Najstarší záznam o jej existencii nachádzame v knihe pokrstených banskobystrickej matriky. Dňa 13. marca 1695 Ján Murgaš pochádzajúci *ab alpibus Kordik dicter(s)* spolu so svojou manželkou Annou nechali pokrstiť svojho syna Mateja.¹⁰² Od tohto roku sa osada spomína v matrike už pravidelne. Ešte raz roku 1695 ako *Kordikow*, roku 1696 ako *Cordikis*, roku 1700 pod názvom *Kordik*.

Na základe štúdia týchto najstarších matričných zápisov zisťujeme, že v rokoch 1695 až 1704 tu žilo minimálne 8 rodín. Medzi nimi nachádzame aj priezvisko Kordik, od ktorého bol odvodený osadný názov.

Prvýkrát sa s týmto priezviskom môžeme stretnúť v tajovskej oblasti už roku 1546. V inventári materiálu a zásob, ktorý nechali v tomto roku vyhotoviť Fuggerovci v súvislosti s odstúpením mediarskeho podniku eráru sa spomínajú aj jednotlivé uhliarstva so zásobami drevného uhlia. V rámci uhliarstva zásobujúceho tajovskú hutu sa uvádza meno uhliara Andreja Kordika (*Andre Kordicken*).¹⁰³ Počas prehliadky tunajších lesov roku 1563 kráľovská komisia vyslaná na prešetrovanie stavu lesa a hospodárenia v ňom referovala, že nad tajovskou hutou pracoval a podnikaniu s drevom a uhlím sa venoval zrejme ten istý Andrej Kordik (*Corsick, Corsickh*). Práve jedného z jeho potomkov môžeme považovať za zakladateľa trvalého sídla. Po dlhšom čase sa však priezvisko Kordik znovu objavuje v písomných prameňoch až roku 1690.¹⁰⁴

Na začiatku 18. storočia nemali Kordíky charakter kompaktného sídla. Môžeme tu zrejme hovoriť len o zhľuku domov, ktoré sa koncentrovali do dvoch, pravdepodobne nie príliš od seba vzdialených polôh. Jasne to dokumentuje súpis a popis osád v obvode Banskobystrickej banskej komory z roku 1710, ktorý tu zaregistroval 2 sídla. Prvé pod názvom *Donowal oder Kordik* a druhé pod názvom *Schabka*.

V oboch prípadoch boli osady pomenované podľa priezvisk tunajších osadníkov. Okrem priezviska Kordik patrili k viac rozšíreným práve aj Donoval a Žabka. Keďže názov Donovaly sa už skôr udomácnil pre osadu ležiacu v starohorskej oblasti, pre tunajšiu

99 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

100 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

101 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

102 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704.

103 ŠA BB – PBB, f. Mesto Banská Bystrica (ďalej MBB) mestské protokoly, Nr. 28, Anno 1542, Der koniglichen Pergstatt Neusoll Statlbuch, pag. 630. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. Mariánovi Skladanému.

104 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704.

osadu sa napokon presadil názov *Kordik*, teda Kordíky. Druhá menšia osada *Schabka* pravdepodobne nezanikla fyzicky. Predpokladáme, že v ďalšom vývoji došlo k jej zlúčeniu s dynamickejšie sa rozvíjajúcou susednou osadou.

* * *

Na začiatku 18. storočia existovali pravdepodobne aj dve harmanecké osady, napriek tomu, že písomné pramene z tohto obdobia uvádzajú len jediné sídlo Harmanec. Ešte storočie predtým, na začiatku 17. storočia, pracovali v harmaneckej oblasti dve huty. Prvá stála v Dolnom (Veľkom) Harmanci a druhá v Hornom (Malom) Harmanci. Jedna z nich roku 1612 zanikla.¹⁰⁵ Inšpektorovi hút v Banskej Bystrici bolo roku 1625 uložené pravidelne kontrolovať stav opustených hút v Balážoch, Harmanci a Revúcej.¹⁰⁶ Zdá sa, že do budúcnosti erár pripúšťal možnosť tieto huty ešte využívať. Už roku 1625 však máme zachované správy o prevádzkovaní nejakej harmaneckej huty ťažiarom Jánom Fischerom. Tu išlo pravdepodobne o druhú harmaneckú hutu, pretože Fischer ju mal údajne získať od iného banskobystrického ťažiara Daniela Igla.¹⁰⁷ Od tohto obdobia, keď začala táto huta pracovať pre potreby Fischerovho ťažiarstva, sa až do konca 18. storočia spomína vždy už len jedna harmanecká huta.¹⁰⁸

Vzhľadom na rozsiahle haldy trosky v Dolnom Harmanci jasne rozpoznateľné ešte v polovici 20. storočia, sa možno domnievať, že harmanecká huta pracujúca až do konca 18. storočia stála práve tu.¹⁰⁹ Dokladá to jasne aj mapa 1. vojenského mapovania z roku 1783, na ktorej je pri Dolnom Harmanci (na mape len *Harmanecz*) vpísaná poznámka o existencii šmelcovacej huty na striebro a meď (*Silber und Kupf schmelz*).¹¹⁰ Rovnako tak mladšia mapa lesov a lúk na okolí Banskej Bystrice vyhotovená podľa staršej predlohy z roku 1788, kde figuruje Dolný Harmanec pod názvom *Harmanezer Hüthen*.¹¹¹

Huta, ktorá definitívne zanikla roku 1612, teda zrejme stála v Hornom Harmanci. Ešte roku 1622 máme túto osadu doloženú podľa názvu, keď sa spomína ako *Oberstes Hermantz*.¹¹² Následne na to sa správy o Hornom Harmanci na dlhšiu dobu vytrácajú. Predpokladáme však, že osada zánikom huty stratila len na svojom význame, avšak existovala naďalej. Huta v Dolnom Harmanci potrebovala byť aj naďalej zásobovaná drevným uhlím. To okrem miestnych drevorubačov a uhliarov pravdepodobne zabezpečovali aj osadníci z Horného Harmanca.

105 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 102; takisto VOZÁR, Jozef. Zhutňovanie medených rúd v banskobystrickej oblasti v 16. – 18. storočí. In *Výroba a spracovanie medi : Zborník z 3. seminára z dejín hutníctva na Slovensku*. Herľany : b. v., 1994, s. 7.

106 SUROVEC, Jozef – SIKOROVÁ, Elena. Z dejín taviacej huty v Harmanci. In *Päťsté výročie thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : UMB, 1995, s. 101.

107 SUROVEC – SIKOROVÁ, ref. 106, s. 101-102.

108 Vo svojom lexikóne spomína medenú hutu v Harmanci, kde mesto šmelcuje rudu z Pieskov a Richtárovej, aj Ján Matej Korabinský. Pozri: KORABINSKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg : Weber und Korabinskyschen Verlage, 1786, s. 230.

109 BINDER, ref. 77, s. 129.

110 ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

111 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 684, MBB / Mp-34.

112 PISOŇ, ref. 55, s. 204 a 206.

Obe harmanecké osady sa spolu so svojimi obyvateľmi začali chápať ako jedna komunita so špecifickým postavením,¹¹³ ktorej hlavným poslaním bolo zabezpečovať prevádzku huty v Harmanci a drevo pre mesto Banská Bystrica. Aj v písomných prameňoch zo 17. a začiatku 18. storočia preto vystupuje iba jedno sídlo Harmanec,¹¹⁴ pod ktorým však musíme v skutočnosti rozumieť dve osady Dolný a Horný Harmanec.

Stav osídlenia horských oblastí banskobystrického chotára na začiatku 18. storočia môžeme teda zrekapitulovať nasledovne. Napriek tomu, že súpis osád z roku 1710 poznal v starohorskej oblasti na území banskobystrického chotára len 17 sídel, je možné na základe našich vedomostí získaných štúdiom najstarších špaňodolinských matrik toto číslo poopraviť. Namiesto jednej Tureckej musíme rozlišovať Dolnú a Hornú Tureckú, ktoré zvyšujú počet osád drevorubačov a uhliarov na 18. Spolu, v tom čase ešte s dvoma kordíckymi osadami nad tajovskou hutou a predpokladanými dvoma harmaneckými osadami, sa tak celkový počet drevorubačsko-uhliarskych osád na území banskobystrického chotára do roku 1710 zvýšil na 22.

Novou drevorubačsko-uhliarskou osadou, ktorá vznikla krátko nato, bola **Valentová**. Prvý písomný záznam o jej existencii nachádzame v knihe pokrstených najstaršej zachovanej špaňodolinskej matriky. Tu sa spomína 29. júna 1715 pod názvom *Valentovo*.¹¹⁵ Keďže súpis osád z roku 1710 ju ešte nespomína, môžeme relatívne presne určiť dobu jej vzniku medzi roky 1710 a 1715.

Pomenovanie osady vzniklo odvodením od krstného mena Valent. Medzi prvými osadníkmi toto meno nenachádzame, je preto pravdepodobné, že sa na mieste, kde neskôr vzniklo trvalé sídlo, udomácnilo už skôr. Roku 1563 tu máme písomne doložených hneď dvoch Valentov (Valentino Wachlatsch, Valentino Schinderling) zaoberajúcich sa rúbaním dreva a pálením uhlia.¹¹⁶ Je možné, že obaja mali v tej časti doliny, kde neskôr vznikla osada, nejaké dočasné príbytky, a tak sa pre túto časť doliny zaužíval názov Valentovo – Valentová. V čase vzniku trvalého sídla potom osadníci prebrali tento názov a použili ho na pomenovanie svojej novej osady.

Za novú drevorubačsko-uhliarsku osadu možno považovať aj dnes už neexistujúci **Močiar**. Najstarší písomný doklad o jej existencii pochádza z roku 1754.¹¹⁷ Nič však nebráni predpokladu, že vznikla ešte o niečo skôr. K roku 1780 dokladá existenciu osady *Mocsar* aj chotárna mapa mesta Banská Bystrica.¹¹⁸ Na základe nej, ako aj ďalšieho mladšieho kartografického materiálu z 1. polovice 19. storočia, vieme, že ležala v bezpro-

113 Harmanecké osady v 17. storočí nepatrili medzi komorské osady. V tunajšej hute sa angažovali súkromné ťažiarstva, neskôr aj mesto Banská Bystrica. V harmaneckej oblasti Banskobystrická banská komora umožňovala tiež mestu uspokojovať svoje požiadavky na stavebné a palivové drevo.

114 Roku 1675 ako *Harmanecz*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1648 – 1676. Roku 1679 ako *Hermanetz*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715. Roku 1680 *Herman*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704. V matrikách potom až roku 1712 *Jakub Hruszka ex Harmancensis*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1704 – 1730.

115 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

116 MADLEN, ref. 51, s. 22.

117 *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I*. Bratislava : Veda, 1977, s. 349.

118 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 671, MBB, Mp-22.

strednej blízkosti osady Mistríky. Z tohto dôvodu bola osada, či skôr samota (v 19. storočí mala len 1 dom) uvádzaná ako jej súčasť.

Dňa 29. decembra 1761 máme prvýkrát doloženú existenciu osady **Bachlačka** (*Bahlacska*).¹¹⁹ Od tohto roku sa objavuje pomerne pravidelne predovšetkým v materiáloch cirkevnej povahy. Poloha sídla bola až dosiaľ neznáma. Z tohto dôvodu sa Bachlačka považovala za zaniknuté sídlo.

Roku 1783 bola Bachlačka (*Bachlacska*) uvedená v kanonickej vizitácii Starých Hôr ako samostatná filia farnosti. Podľa zápisu v itinerári bola vzdialená od Starých Hôr na 1 hodinu cesty po sčasti dobrej a sčasti nepohodlnej ceste.¹²⁰ Podľa vzdialenosti ostatných filií by sa mohlo na prvý pohľad zdať, že ležala niekde medzi Horným Jelencom a Valentovou v blízkosti vyústenia doliny smerujúcej do Prašnice. Zoradenie filií (sídels), ktoré zodpovedalo geografickej polohe, však naznačovalo skôr umiestnenie medzi Valentovou a osadou Rybie.¹²¹

Situáciu bližšie ozrejmujeme materiálom cirkevnej povahy z mladšieho obdobia 1. polovice 19. storočia. Kanonické vizitácie z roku 1804 a 1829 uvádzajú Bachlačku spojenú s osadou Rybie (1804 – *Ribbo cum Bachlaska*, 1829 – *Ribbó cum Bachlatska*, resp. *Bachlatskam cum continuo Ribbó*).¹²² Cirkevné schematizmy ju však naopak uvádzajú s osadou Valentová (1813 – 1824 – *Valentova et Bachlacska*).¹²³ Ak bola osada striedavo uvádzaná raz s jedným a inokedy s druhým sídlom, musela teda ležať medzi nimi.

V úradnej štatistike sa osada uvádzala ako samostatná len výnimočne. Nenachádzame ju zakreslenú ani na historických mapách. Tu môžeme nájsť len chotárny názov upozorňujúci na jej existenciu, ale vždy na nejakom inom mieste.¹²⁴

Kľúčom k vyriešeniu otázky skutočnej polohy Bachlačky sa zdá byť veľmi podrobná mapa banskobystrických lesov z roku 1810.¹²⁵ Osadu Bachlačka na nej nenájdeme, no nachádzame tu pomenovanie dvoch dolín ústiach z ľavej strany do potoka Rybie. Práve pri vyústení týchto dolín sa koncentrovala zástavba sídla Rybie (*Handlung Ribbo*), pričom medzi oboma týmito zhlukmi domov bola preluka bez zástavby. Západnejšia dolina mala meno *Ribska* (dnešná Strmeňová) a východnejšia meno *Bachlaska*. Podobnú situáciu

119 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptizatorum 1756 – 1796.

120 Archív Biskupského úradu a diecézy v Banskej Bystrici (ďalej Archív BÚ BB), Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Vetero Montanae, 1783, CV č. 10.

121 Jednotlivé filie boli zoradené podľa svojej polohy. Najskôr sa uvádzali filie ležiace v blízkosti Starých Hôr – Richtárová (*Altera Pars seu Druha Strana*), Potkanová a Fejfiar. Nasledovali obe osady ležiace v Tureckej doline (Dolná a Horná Turecká), po ktorých nasledoval Dolný Jelenec a Horný Jelenec. Ďalej pokračovali osady ležiace v Hornojelenskej doline (Rybie) – Valentová, Bachlačka a Rybie. Ako posledná bola uvedená Prašnica. Podľa tejto postupnosti by mala Bachlačka ležať medzi Valentovou a sídlom Rybie. Podľa itineráru však bola Valentová vzdialená až 1 ¼ a Rybie 1 ¼. Tu bol teda rozpor medzi zoradením sídels a uvedením ich vzdialeností.

122 Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Vetero Montanae, 1804, CV č. 18; 1829, CV č. 20.

123 Zbierka cirkevných schematizmov banskobystrickej diecézy od roku 1813 je uložená v Archíve BÚ BB.

124 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 679, MBB / Mp-29, 20 f; Ev. č. 2 728, MBB / Mp-51, 11 f; Ev. č. 2 797, MBB / Mp-76, 1-11; Ev. č. 2 628, MBB / Kpr. p. – varia /K 32/; ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

125 ŠÚBA BŠ, f. Hlavný komorskogrofský úrad (ďalej HKG) V., Ev. č. 13 016, mapa I.

nachádzame aj na katastrálnej mape Starých Hôr s tým rozdielom, že Strmeňová tu nie je pomenovaná ako *Ribská*, ale ako *Mocsarki*.

Podľa všetkého teda zástavbu pri vyústení dolinky *Ribská* možno považovať za pôvodnú osadu Rybie (ide o tú časť, ktorú roku 1924 úplne zničila lavína). Druhú časť zástavby pri vyústení doliny *Bachlaska* možno považovať za osadu, ktorá od druhej polovice 18. storočia vystupovala ako Bachlačka.¹²⁶

Ako posledná špecializovaná drevorubačsko-uhliarska osada na území banskobys-trického chotára zrejme vznikla **Polianka**. Určiť presnejšie dobu jej založenia nám zachovaná pramenná základňa neumožňuje. Predbežne ju však môžeme odhadnúť do obdobia na prelome 18. a 19. storočia.

Prvá písomná zmienka o jej existencii pochádza z roku 1804. V zápise v knihe pokrstených, ale aj zomretých v najstaršej donovalskej matrike je v tomto roku doložená ako časť osady Bully (*Bulo seu Polanka*).¹²⁷ Po prvýkrát samostatne ju máme doloženú v knihe zomretých 17. novembra 1806 ako osadu *Polanka*. V nasledujúcich rokoch vystupuje raz samostatne, inokedy ako súčasť osady Bully. Ako súčasť osady Bully je uvedená ešte aj roku 1812. V sérii súpisov evidujúcich nešľachtické obyvateľstvo z rokov 1820, 1830 a 1840 už vystupuje samostatne.¹²⁸

Polianka, ako jediná spomedzi všetkých skúmaných osád, nemala svoj vlastný zdroj vody. O tom, že osada vznikla za iných okolností a v inom čase ako okolité osady okolo donovalského sedla, svedčí aj jej názov. Kým názvy okolitých osád boli odvodené od krstných mien či priezvisk tunajších uhliarov, Polianka získala svoj názov, podobne ako Močiar, odvodením od svojej polohy (polianka = horská lúka).

V tomto období na začiatku 19. storočia existovalo nové sídlo aj v Tureckej doline poniže osady Dolná Turecká. Pri vyústení doliny **Malá Turecká** vznikla rovnomená osada. Prvýkrát ju nachádzame doloženú na mape banskobystričkih mestských lesov roku 1808.¹²⁹ Rovnako tak zaznamenáva túto osadu aj podobná mapa z roku 1810, na ktorej ju tvoria iba 2 drevené domy.¹³⁰ Keďže na mape 1. vojenského mapovania ju ešte nenachádzame, musela zákonite vzniknúť, podobne ako Polianka, niekedy na prelome 18. a 19. storočia.

V priebehu celej prvej polovice 19. storočia potom osadu pravidelne nachádzame vyznačenú hlavne na dobovom kartografickom materiáli.¹³¹ Je však možné, že s Malou Tu-

126 Paradoxom je, že po zničení vyššie položenej zastavanej polohy lavínou roku 1924 sa práve sem posunulo jadro zástavby súčasnej osady Rybie.

127 ŠA BB, Matrika r. k. cirkevného zboru Donovaly, Liber Baptisatorum a Defunctorum 1797 – 1839.

128 ŠA BB – PBB, MBB administratívne spisy, Nr. 1 204 / 1821 – Popularis ignobilium conscriptionis summarium in 29 villulis in terreno civitatis huius Neosoliensis degentium pro anno 1820; Nr. 3042 / 1830 – Summarium popularis ignobilium conscriptionis in 29 villulis in terreno liberae regiae ac montanae civitatis Neosoliensis sitis degentium anno 1830 peractae. Signatum 30. nov. 1830; Nr. 1676 / 1841 – Summarium popularis ignobilium conscriptionis liberae regiae atque montanae civitatis Neosoliensis et in eiusdem portali terreno sitis 29 villulis degentium pro anno 1840 peractae. Za poskytnutie výpiskov z týchto materiálov ďakujem doc. Jurajovi Žudelovi.

129 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 017, mapa II.

130 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 016, mapa I.

131 Napríklad aj na mape banskobystričského mestského územia z roku 1859 pod názvom *Klein Tureczka*. ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2629, MBB / Kpr. p. – varia /K32/.

reckou súvisí aj rozdelenie Tureckej na hornú, strednú a dolnú (*Tureczkam superiorem, mediam et inferiore*), s ktorým sa môžeme stretnúť v kanonickej vizitácii starohorskej farnosti z roku 1829.¹³²

Začiatkom 19. storočia sa začali opäť dôsledne rozlišovať obe harmanecké sídla drevorubačov a uhliarov. Po dlhšom čase sú popri sebe uvedené prvýkrát v cirkevnom schematizme z roku 1813 (*Harmanecz super. a infer.*).¹³³ Od roku 1828 obe osady rozlišujú aj jednotlivé matričné záznamy.¹³⁴ Z konca roku 1828 sa zachoval zápis dokladajúci Dolný Harmanec (*Harmanecz inferiore*). Krátko na to 12. februára 1829 je doložený aj Horný Harmanec (*Superiore Harmanecz*).

* * *

Proces formovania pôvodne špecializovaných drevorubačských a uhliarskych osád sa teda skončil až niekedy na prelome 18. a 19. storočia. V tomto období ležalo na území banskobystrického chotára už 26 takýchto sídel. V tom čase však už mnohé z nich neboli obývané výlučne len drevorubačmi a uhliarmi, ale aj inými banskými robotníkmi.

Okrem spomenutých drevorubačsko-uhliarskych osád existovalo v 1. polovici 19. storočia v horských oblastiach banskobystrického chotára aj niekoľko ďalších menších sídel, ktoré boli pôvodne obývané osadníkmi iného profesijného zamerania. Uvedené sídla dotvárali sídelnú sieť v horskej časti banskobystrického chotára.

Pravdepodobne niekedy v druhej polovici 17. storočia vznikla dnes už neexistujúca osada **Kunst**. Prvá zachovaná písomná zmienka dokladá toto sídlo ku dňu 23. februára 1679 pod názvom *aquaeductu seu Kunst*.¹³⁵ V nasledujúcich rokoch sa na označenie sídla používal už len názov *Kunst* (1694, 1696, 1701, 1703, 1712).¹³⁶ Oba tieto názvy napovedajú, že jeho existencia úzko súvisela so zabezpečením prevádzky špaňodolinského vodovodu.

Medzi uvedené sídla je potrebné zaradiť aj menšiu banickú osadu **Potkanová** (1696 – *Ratzengrund*, 1699 – *Podkanowa*, 1783 – *Potkanova*, 1844 – *Potkanowa*). Tu pracovala stupa na drvenie rudy (*Stampf Mühle*), ktorá sa tu zároveň aj premývala. Takisto tu ústila Ferdinandova dedičná štôlna. Na základe toho sa zvyklo v niektorých prípadoch sídlo označovať aj pomenovaním *Ferdinandi Stollen*, alebo *Vallis Ferdinandea*.¹³⁷

132 Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Vetero Montanae, 1829, CV č. 20.

133 *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIII*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1813.

134 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Matrica Baptisatorum 1805 – 1843.

135 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

136 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

137 Roku 1563 sa spomína Potkanovská dolina (*Pocca Noua Tollina, Ratzental*), ktorú môžeme stotožniť s Malou zelenou dolinou. V nej našla kráľovská komisia v tomto roku pracovať uhliara Martina Furtu. MADLEN, ref. 51, s. 24. Samotná osada tu však vznikla až neskôr, pravdepodobne v súvislosti so začiatkom banských prác v tomto priestore. Ich počiatky patria ešte do 60. rokov 16. storočia. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 96. Najneskôr mohla osada vzniknúť okolo roku 1661, keď sa tu začala raziť dedičná štôlna. SOMBATHY, Ladislav. Pokus o odhad produkcie ložiska Špania Dolina – Staré Hory. In *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum; Špania Dolina : Obec Špania Dolina, 2005, s. 110.

Roku 1744 nachádzame medzi matričnými zápismi aj ďalšiu novú osadu **Faifjar**,¹³⁸ neskôr zapisovanú aj v podobe *Fajfiar* či *Faifiar*.¹³⁹ V kanonickej vizitácii starohorskej farnosti z roku 1783 bola osada uvedená ako jej tretia filia pod názvom *Fejfiar*.¹⁴⁰ Osada ležala v blízkosti šachty Terézia.¹⁴¹ Pravdepodobne teda išlo o osadu obývanú robotníkmi pracujúcimi na tomto banskom diele.

Ďalšie, pravdepodobne takisto banícke sídlo **Andrášová**, nachádzame spolu s Harmancom (*Harmanecz et Andrašova*) uvedené medzi filiami banskobystrickej farnosti v kanonickej vizitácii z roku 1803.¹⁴² V iných prameňoch sa táto osada viac nespomína. Podľa názvu osady je pravdepodobné, že ležala v Andrášovej doline, resp. pri jej vyústení už v Starohorskej doline.

V harmaneckej oblasti na sútoku potoka Cenovo s Bystricou stála zrejme od konca 18. storočia píla.¹⁴³ Pri nej vzniklo menšie sídlo, ktoré bolo dokonca evidované ako samostatná filia banskobystrickej farnosti. **Runcina Harmaneczensis** bola od Banskej Bystrice vzdialená na 2 hodiny pešej chôdze a roku 1813 mala 8 stálych obyvateľov. Rok na to tu žilo už len 5 obyvateľov.¹⁴⁴

V blízkosti pily bola zásluhou banskobystrického mešťana Františka Žigmunda Leichta roku 1829 založená **Harmanecká papieren**.¹⁴⁵ Spočiatku bývali v blízkosti papierne len odborníci na výrobu papiera so svojimi rodinami. Ostatní radoví zamestnanci do papierne dochádzali. Postupne, ako papieren rozširovala svoju výrobu, rástol aj počet jej zamestnancov. Okolo papierne a pily tak postupne vznikala osada, z ktorej sa vyvinula neskoršia obec Harmanec.

K sídlam, ktoré existovali v prvej polovici 19. storočia v horských oblastiach banskobystrického chotára, možno pripočítať aj samoty, akými boli pily, stupy, mlyny a hostince. Charakter samôt mali v prvej polovici 19. storočia aj sídla Močiar a Kunst. Viaceré súpisy z tohto obdobia tu dokladajú iba po jednom dome.¹⁴⁶ V oboch prípadoch tu môžeme hovoriť o záverečnej fáze existencie týchto sídel. Močiar splynul so zástav-

138 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

139 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptizatorum 1756 – 1796.

140 Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Vetero Montanae, 1783, CV č. 10.

141 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 016, mapa II.

142 Archív BÚ BB, Kanonická vizitácia farnosti Banská Bystrica, 1803, CV č. 19 a.

143 Prvé účty tunajšej pily sa zachovali z rokov 1780 – 1781. ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 940. Zaujímavé je, že na mape 1. vojenského mapovania z roku 1783 táto píla nie je znázornená. ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

144 *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIII*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1813; *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIV*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1814.

145 Už koncom roku 1828 tu máme písomne potvrdenú existenciu papierenského mlyna (*Mola Papyracea Harmanecz*). ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Matrica Baptisatorum 1805 – 1843.

146 Napríklad evidencia nešľachtického obyvateľstva v chotári Banskej Bystrice z rokov 1820, 1830 a 1840. ŠA BB – PBB, f. MBB administratívne spisy, Nr. 1204 / 1821; Nr. 3042 / 1830; Nr. 1676 / 1841. Rovnako tak evidencia nešľachtického obyvateľstva v chotári Banskej Bystrice z roku 1846. MOL, A Helytartótanács levéltár, Departamentum publico-politicum, 1847, Kútfő 14, szám. 79, *Summarium popularis ignobilium conscriptionis liberae regiae atque montanae civitatis Neosoliensis et 29 villulis in eiusdem portali terreno sitis degentium, pro anno 1846 peractae, per introsertum conscritorem confectum*. Za poskytnutie výpiskov z uvedeného materiálu ďakujem doc. Jurajovi Žudelovi.

bou väčšej, v bezprostrednej blízkosti ležiacej, osady Mistríky. Spolu s Bachlačkou,¹⁴⁷ ktorá splynula s osadou Rybie a Dúvodným, ktorý splynul s Jergalmi, tak môžeme považovať Močiar za sídlo zaniknuté zlúčením.

Sídlo Kunst naopak zaniklo fyzicky pravdepodobne niekedy na začiatku druhej polovice 19. storočia. Jeho zánik možno dávať do súvislosti s úpadkom baníctva na Španej Doline, keď svoj význam stráca aj unikátny špaňodolinský vodovod.

Záverom možno konštatovať, že s cieľovým zakladaním výrobné špecializovaných drevorubačských a uhliarskych osád v chotári mesta Banská Bystrica sa stretávame až v 17. storočí. Spomedzi týchto osád najstaršie vznikli tesne pred polovicou 17. storočia. Ich existenciu prvýkrát zreteľne dokladá súpis uhliarstiev v oblasti Starých Hôr pochádzajúci z roku 1652. Podrobný opis sídel vypovedá aj o charaktere jednotlivých sídel. Nízky počet domov v osadách svedčí o tom, že sídla boli v tom čase len v počiatočnej vývojovej fáze a existovali ešte len relatívne krátku dobu.

Osady drevorubačov a uhliarov vznikali hlavne z dôvodov hospodárnejšieho a efektívnejšieho využitia lesného porastu. Od čias, keď bol Banskobystrický mediarsky podnik vo fúggerovskom nájme, produkcia jeho hlavného produktu medzi neustále klesala. Podobne ako klesala ťažba medzi klesala aj produkcia striebra. Pokles výroby sa vedenie podniku snažilo riešiť rôznymi spôsobmi. Jedným z nich bola určite snaha zefektívniť vstupy do výroby a samotného spracovania rudy. Drevo sa už nemohlo ťažiť nehospodárne, ale intenzívne. Drevné uhlie muselo byť vysoko kvalitné s vyhovujúcou výhrevnosťou a navyše zadovážené čo možno najlacnejšie. Od čias vydania Maximiliánovho lesného poriadku sa kládol čoraz väčší dôraz aj na lesoochrannárske opatrenia, ktoré mali lesy šetriť a zachovať ich potenciál do budúcnosti. Niekde do tohto rámca možno zaradiť aj proces vzniku prvých výrobné špecializovaných osád drevorubačov a uhliarov v chotári mesta Banská Bystrica.

Dôvodom vzniku týchto osád teda nebola konjunktúra ťažby a hutníckeho spracovania drahých kovov. Príčiny ich vzniku treba hľadať skôr v snahách o dôslednejšie hospodárske využitie zdrojov lesného bohatstva v období postupného úpadku banskobystrického baníctva. To mali zabezpečiť osadníci novozaložených drevorubačských a uhliarskych osád, ktorých vznik *de facto* znamenal prechod z extenzívneho spôsobu ťažby dreva na intenzívny.

Vznik drevorubačských a uhliarskych osád sa výrazne prejavil aj na sídelnej mape celého banskobystrického chotára. Na konci 16. storočia existovalo na mestskom teritóriu 19 sídel. Okrem Banskej Bystrice to boli Dolný a Horný Harmanec, Jelenec, Kostiviarska, Kynceľová, Majer, Nemce, Piesky, Podlavice, Riečka, Richtárová, Rudlová, Sásová, Staré Hory, Svätý Jakub, Špania Dolina, Tajov a Ulmanka. Pri rozlohe chotára 222 km² tu dosahovala hustota osídlenia hodnotu 8,6 sídla na 100 km². Stredná vzdialenosť medzi sídlami bola 3,4 km.

V porovnaní so stavom na celom území Zvolenskej stolice tu bola výrazne vyššia hustota osídlenia. Podľa rekonštrukcie sídelných pomerov, ktoré hlavne na základe sto-

147 Zanikla niekedy v priebehu 30. rokov 19. storočia. V cirkevnom schematizme z roku 1827 sa Bachlačka ešte spomína ako samostatná osada. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXXVII*. Neosolii, 1827. Roku 1830 sa uvádza spolu s Valentovou. PISOŇ, ref. 55, s. 332. V schematizmoch po roku 1841 sa už neuvádza vôbec.

ličného daňového súpisu domov z roku 1598 realizoval Juraj Žudel, pripadalo vo Zvolenskej stolici na 100 km² len 4,4 sídel a stredná vzdialenosť medzi nimi bola 4,7 km.¹⁴⁸

Celoslovenský priemer hustoty osídlenia roku 1598 dosahoval hodnotu 7,3 sídel na 100 km², pričom celoslovenský priemer strednej vzdialenosti jednotlivých sídel predstavoval 3,7 km.¹⁴⁹ Sídelné pomery z pohľadu hustoty osídlenia na území banskobystrického chotára na konci 16. storočia vysoko prevyšovali v týchto ukazovateľoch pomery na území stolice a mierne tiež celoslovenské pomery.

V polovici 19. storočia existovalo na území banskobystrického mestského chotára už 40 sídel. K 19 sídlam, ktoré tu existovali už na konci 16. storočia, pribudlo 19 pôvodne drevorubačských a uhliarskych osád, banická osada Potkanová a rodiaca sa robotnícka osada pri Harmaneckej papierni. Menšie sídla – Malá Turecká a banická osada Faifjar v tomto čase neboli chápané ako samostatné sídla.¹⁵⁰ Medzi tento celkový počet nerátame ani osady Bachlačka, Dúvodné a Močiar, ktoré medzičasom zanikli zlúčením s iným sídlom. Rovnako tak osadu Kunst, ktorá zanikala práve v tomto období. Do celkového počtu sme napokon nezaráтали ani viaceré samoty predstavujúce napríklad mlyny, stupy, hostince či pily.

Pri uvedenom počte 40 sídel dosahovala hustota osídlenia na území chotára 18 sídel na 100 km² a stredná vzdialenosť medzi nimi bola 2,4 km. V porovnaní so stavom na konci 16. storočia sa teda hustota sídel viac ako zdvojnásobila a stredná vzdialenosť medzi nimi klesla o celý 1 km. Tieto zmeny spôsobil hlavne vznik nových, pôvodne drevorubačských a uhliarskych osád v horských, vyššie položených a dovtedy minimálne osídlených častiach banskobystrického chotára.

BESIEDLUNGSGESTALTUNG VON HOLZFÄLLER- UND KOHLENBRENNERSIEDLUNGEN IM GEBIET DER STADT BANSKÁ BYSTRICA

OTO TOMEČEK

Die vorgelegte Studie summarisiert Ergebnisse der Forschung über Entstehung und Entwicklung von Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen im Gebiet der Stadt Banská Bystrica. Anhand der neuen Archivforschung korrigiert der Autor eine ganze Reihe von widersprechenden Thesen betreffend die Entstehung der erwähnten Siedlungen, die in einigen Wörterbüchern, landeskundlichen und kartographischen Arbeiten erschienen sind. Er kommt zum Beschluss, dass erst im 17. Jahrhundert über eine gezielte Gründung von spezialisierten Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen für Herstellung

148 ŽUDEĽ, Juraj. Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí. In *Historický časopis*, 1997, roč. 45, č. 4, s. 580, tab. č. 3; tiež ŽUDEĽ, Juraj. Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia. In *Geographia Slovaca*, 1995, 9, s. 59, tab. č. 2.

149 ŽUDEĽ, Hlavné znaky, ref. 148, s. 580, tab. č. 3; tiež ŽUDEĽ, Osídlenie Slovenska, ref. 148, s. 59, tab. č. 2.

150 Ako samostatné sídla ich neevidovali úradné materiály (evidencia nešľachtického obyvateľstva na území chotára), ani cirkevné materiály (vizitácie, schematizmy či matriky).

im Gemeindegebiet der Stadt Banská Bystrica geredet werden kann. Ihre Existenz dokumentiert erstmals deutlich das Verzeichnis der Kohlenhändler im Gebiet Staré Hory aus dem Jahr 1652.

Siedlungen der Holzfäller und Kohlenbrenner entstehen hauptsächlich aus Grund der mehr wirtschaftlichen und effektiven Verarbeitung des Holzbestandes. Seit der Zeit, als die Kupferwerke in Banská Bystrica in Vermietung der Familie Fugger waren, nahm die Produktion seiner Hauptprodukte Kupfer und Silber ständig ab. Die Betriebsführung bemühte sich die fallende Produktion mit vielen Mitteln zu lösen. Eines davon war Effektivierung der Herstellungskosten und die eigentliche Erzverarbeitung. Seit Herausgabe der Maximilians Waldordnung wurde auch immer größere Bedeutung auf die Waldschutzmaßnahmen gelegt, die die Wälder schonen sollten und ihr Potenzial für die Zukunft erhalten sollten. Irgendwo in diesen Rahmen kann man auch den Entstehungsprozess der ersten spezialisierten Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen für Herstellung im Gemeindegebiet der Stadt Banská Bystrica aufnehmen.